

30 5 17 0
11 73

Р. ШОМАХМУДОВА, Л. МУМБИНОВА

БОЛАЛАР НУТҚИДАГИ НУҚСОНЛАР
ВА УЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШ

Книга должна быть возвращена не
позже указанного здесь срока

Количество предыдущих выдач _____

~~28.04.95 217~~

~~28.01.99~~

~~18.03.99~~

30.03.13/479

74.3
Ш 74

Р. ШОМАҲМУДОВА, Л. МУМИНОВА

БОҒЧА ВА КИЧИК МАКТАБ ЁШИДАГИ БОЛАЛАР НУТҚИДАГИ НУҚСОНЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШ

Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими
вазирлигининг ўқув-методика маркази тавсия этган

SURXONDARYO VILOYATI
XALQ TA'LIMI BOSHQARMASI
VILOYAT AXBOROT-
RESURSLAR MARKAZI
Inv. № 6813
20__ y

Мазкур методик қўлланмада нутқида нуқсонли бўлган болалар билан иш олиб бориш юзасидан курсатмалар берилган. Болаларнинг ўзига хос томонлари ва ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, улардаги талаффуз камчилигини тузатиш юзасидан топишмоқ, машқ, ҳикоялар тавсия этилган.

Рисола мактабгача тарбия муассасаларининг ва мактабларнинг логопед — ўқитувчилари учун мўлжалланган.

74.3

Шомаҳмудова Р., Мўминова Л.

Боғча ва кичик мактаб ёшидаги болалар нутқидаги нуқсонларни бартараф этиш.—Т.:
Ўқитувчи, 1993.—88 б.

1. Автордош.

Шомаҳмудова Р., Мўминова Л. Исправление недостатков речи у дошкольников и младших школьников.

74.3

Ш $\frac{430500000-172}{353(04)-93}$ 178-93 * © «Ўқитувчи» нашриёти, 1993 й.

ISBN 5-645-01982-2

КИРИШ

Мактаб, мактабгача тарбия муассасаларида таълим-тарбия олувчи ҳар бир болани замон талаби асосида ҳар томонлама шаклланган шахс бўлиб жамият ишларида фаол қатнашишига нутқнинг тўғри ривожланиши жуда катта аҳамиятга эга. Чунки, нутқ — бу кишилараро алоқа қуроли, миллий бойлик ҳамда тарбия, маориф ва ижодиёт учун қудратли воситадир. Шу бонс ҳар бир инсонни нутқни пухта эгаллашга, ўз фикрини тўлиқ ифода этишга ўргатиш лозим. Бола катталарга тақлид қилиш орқали товуш ва сўзларни тўғри талаффуз қилишга ўрганади. Демак, ота-оналар, тарбиячилар болаларнинг товушларни тўғри талаффуз этишларига эътибор беришлари ва ўз вақтида улар нутқида учрайдиган нуқсон ва камчиликларни олдини олишлари зарур.

Умуман, мактабгача ёшдаги ва мактаб ёшидаги болаларнинг кўпчилиги аниқ ва тўғри нутқга эга бўладилар. Аммо, шунга қарамай, улар орасида нутқий нуқсонга эга бўлган болалар ҳам учрайди. Болаларнинг нутқида фақат товушларни бузиб талаффуз қилишдек нуқсон учрамай, балки уларда нутқнинг умумий ривожланмаганлиги ҳам кузатилади. Бундай нутқий нуқсонга эга бўлган болалар мактаб дастурини ўзлаштиришда қийналадилар ва улар логопедик ёрдамга муҳтож бўладилар.

Логопедик тарбия воситаларининг самарадорлигини ошириш учун машғулотларни тўғри ташкил этиш ва болаларда бузилган нутқни тўзатиш усулларига қизиқиш уйғотиш зарур. Бунинг учун қўлланмада жуда кўп машқ ва уларга тегишли расмлар берилган.

Қўлланма талаффузда учрайдиган нуқсонларни бартараф этишга мўлжалланган бўлиб, ундан болада тўғри нутқни тарбиялашда боғча ходимлари, поликлиника ва мактаб логопедлари фойдаланишлари мумкин.

НУТҚ ОРГАНЛАРИ

Нутқ кишиларнинг тил воситаси орқали алоқа қилиш жараёнининг тарихан таркиб топган шаклидир. Нутқ ранг-баранг ифодали товушларнинг мажмуасидан иборат. Бу товушлар олий нерв системасининг сигналлари воситасида, нутқ органларининг турлича шаклланиши ёки ҳаракати натижасида пайдо бўлади. Шу боис товушларни вужудга келтирувчи манбаларни, органлар физиологиясини, уларнинг фаолиятини ўрганиш, талаффузда нуқсонларнинг келиб чиқиш сабабларини аниқлаш ҳамда тўғри ва рагон талаффузни таъминловчи омилларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Нутқ аппарати бир-бирига боғлиқ бўлган икки қисмдан: марказий ва периферик нутқ аппаратидан иборат.

Марказий нутқ аппаратига бош мия киради. У бош мия пўстлогидан, пўстлоқ ости тугунчалари, ўтказувчи йўллар, ядро стволи, нафас, овоз, артикуляция мускулларига боровчи нервлардан тузилган. Периферик нутқ аппарати 3 бўлимдан, яъни 1) нафас бўлими, 2) овоз бўлими, 3) артикуляция бўлимларидан иборат.

Нафас бўлими ҳаво ўтадиган аъзолардан — кўкрак қафаси, ўпка, бронх тармоқлари, трахеялардан иборат бўлиб, нафас чиқаришда йўналтирувчи вазифасини ўтайди, товуш пайдо бўлиши ҳамда кучайишида ишги-рок этиб, пастки резонаторлик вазифасини ўтайди.

Овоз бўлими овоз пайчалари ва ҳиқилдоқдан таркиб топган. Ҳиқилдоқ эса тўртта тоғайдан тузилган бўлиб, уларнинг 2 таси ҳалқасимон, 2 таси пирамидасимон кўринишда бўлади.

Тоғайлар деворларига туташган пирамидасимон овоз пайчалари бўғизга жойлашган. Овоз пайчалари бўғиз ичида олдиндан орқага қараб кетувчи иккита шиллиқ парда бўлимларидан иборат бўлиб, овоз ҳосил бўлишида бу пайчалар муҳим ўрин тутайди.

Артикуляция бўлими. Артикуляция органларига тил, лаб, танглай, юқори ва пастки жағ ва тишлар киради. Ана шу орган комбинацияларига кўра оғиз бўшлиғи

кўриниши турли шаклга кириб, турлича товушларнинг ҳосил бўлишига ёрдам беради. Шунингдек, оғиз бўшлиғи товушларга резонаторлик хизматини ҳам ўтайди.

Тил оғиз бўшлиғидаги энг муҳим органдир. У жуда ҳаракатчан бўлиб шу туфайли, қарийб барча товушларнинг ҳосил бўлишида иштирок этади. Тил уч қисмдан иборат бўлиб у: 1) тил орқа қисмига; 2) тил ўрта қисмига; 3) тил олдинги қисмига бўлинади. Товушлар ҳосил бўлишида ҳар бир қисм ўз имкониятига кўра муайян даражада иштирок этади.

Лаблар ҳам товушларнинг ҳосил бўлишида фаол иштирок этади. Бурун бўшлиғи ҳам анча мураккаб бўшлиқ саналади ва унинг иштирокида турли бурун товушлари ҳосил бўлади.

Товушларни талаффуз этишда жағ пастга тушиб, юқори кўтарилади. Шу боис, оғиз бўшлиғининг турли шаклга кириши ҳам шу билан боғлиқдир.

Нафас олиш

Нафас олиш ва нафас чиқариш ҳаракатларининг вужудга келишига сабаб кўкрак қафаси ҳажмининг кенгайиши ва торайишидир. Бунда нафас олиш органларининг мускуллари навбатма-навбат қисқариб ва бўшашиб туради. Кўкрак қафаси бўшлиғи кенгайган вақтда унинг ички томон деворини қоплаб турувчи девор олди пардаси чўзилади. Бу парда билан ўпка пардаси оралиғидаги тор бўшлиқдаги босим атмосфера босимидан анча паст бўлади, натижада ўпка пардаси кўкрак қафасининг девор пардасига сурилади ва у ҳам тортилади. Бунда ўпка ҳажми кенгайди. Бундай ҳаракат қийишқоқ ўпка пуфакчаларини чўзилишига ундайди ва улардаги ҳаво атмосфера босими таъсирида ҳаво йўллари орқали ташқарига чиқиб кетади.

Тинч ҳолатда нафас олиш. Бу жараён қовурғалар аро нафас олиш мускуллари ҳамда диафрагманинг бўшаши туфайли вужудга келади. Бунда қовурғалар пастга тушади, диафрагманинг бўртиқлиги ортади ва кўкрак бўшлиғининг ҳажми нафас олишдан олдин қандай ҳолатда бўлса, яна шундай ҳолатга қайтади. Шу сабабли муайян миқдордаги ҳаво ўпкадан ҳаво йўллари орқали ташқарига чиқариб юборилади.

Нутқ учун нафас чиқаришнинг маъқул тури пастки диафрагмали нафас чиқаришдир. Нафас чиқаришнинг

бу турида ўпканинг энг кенг қисми ва диафрагма, шунингдек пастки қовурға иштирок этади.

Тўғри нафас олишга одатланиш учун ҳар куни нонуштадан ва кечқурунги уйқудан ярим соат олдин машқ қилиш керак. Яъни, бунда аввал, нафас яхшилаб олиб олинади, сўнгра аста-секин чиқарилади. Машқ 5 мартагача такрор бажарилади. Кейинчалик нафас олиб, нафас чиқариш машқини 15 мартагача етказиш мумкин. Бу машқларни зўриқмай 2—3 ҳафта давомида бажариш керак. Кейинроқ бориб нафас олиш машқини товушлар билан машқ қилиш орқали мустаҳкамлаш лозим. Бунда нафас хотиржамлик билан олинади ва аста-секин чиқарилади. Нафас чиқарилаётганда ф..., с..., ш..., х..., товушлар чўзиброқ талаффуз этилади, кейинроқ бир нафас чиқаришда иккита товуш ф..., ф..., ф..., ф..., ф..., ф..., с..., ф..., с..., ф..., с..., ф..., сўнгра учта ф..., с..., ш..., товуш талаффуз қилинади. Бунда товуш узилмаслиги ва бир товуш иккинчисига боғланган бўлиши керак.

Янги товушларни бир-бирига қўшиш билан нафас чиқаришни аввалгисига нисбатан чўзиш лозим. Шундай қилиб, нутқий нафасга қўйиладиган талаблар қуйидагича: 1) нафас олмай туриб, гапиришни бошлаш керак эмас, фақат нафас чиқарилаётгандагина гапириш; 2) нафас чиқариш ва нафас олишни фақат оғиз орқали бажариш; 3) нафас секин-аста ва шовқинсиз олиниши, нафас чиқариш эса чўзиқ ва тежамли бўлиши; 4) нафас олиш пайтида қорин ва ўпкани пасти кенгайиши, нафас чиқариш вақтида эса улар олдинги ҳолатга қайтиши; 5) нафас чиқариш ва нафас олиш вақтида кўкрак қафаси фаол иштирок этмаслиги; 6) нафас олиш ва нафас чиқариш вақтида елкалар ҳаракатсиз бўлиши; 7) нафас олгандан кейингина нафас чиқаришга ўтилиши, улар ўртасида пауза бўлмаслиги; янги нафас олиш олдидан тахминан 2—3 сония тўхталиши; 8) чиқарилган ҳаво асосан унли товушларга сарфланиши; 9) бир нафас чиқаришда 3—4 сўз талаффуз қилиниши, бунда сўзлар бир-бирига қўшиб талаффуз этилиши; 10) узун жумлаларни талаффуз этишда аввало, мазмунли бўлақларга ажратиш ва талаффуз қилиш чоғида албатта қўшимча нафас олиш; 11) нафас чиқаришда эҳтиёткор ва тежамкор бўлиш, ҳавони беҳуда сарфлашга йўл қўймаслик; 12) нутқий нафас олишда бўйин, қўл, қорин, кўкрак мушакларининг та-

ранглашишига йўл қўймаслик лозим, акс ҳолда соф ва энгил овоз чиқаришга эришиб бўлмайди.

Овоз

Овоз ва нуқт чоғида кечадиган жараёнларни бош мия бошқаради. Ундан келган сигналга мувофиқ овоз ва муайян нутқ товушлари пайдо бўлади. Энергетик система (бунга нафас органлари киради) ёрдамида пайдо қилинган овоз «ҳайдаб» чиқарилади ва резонатор системаси ёрдамида кучайтирилади.

Овоз пайчалари ҳиқилдоқ ипига жойлашгандир. Овоз пайчалари учбурчак шаклида тузилган ҳиқилдоқнинг орқа (томоқ) қисмидан икки тасма шаклида бошланиб, бўртиб турган олдинги бурчакка келганда учлари бирлашади. Овоз пайчалари оралиғида узунасига пайдо бўлган ёриқни овоз дарчаси дейилади.

Овоз пайчалари киши гапираётган пайтда, гапирувчининг эҳтиёжига кўра тез-тез чўзилиб-қисқариб туради. Пайчалар қанчалик тортилса, овоз шу қадар ингичка ва қаттиқ чиқади, яъни овоз пайчалари шу қадар қисқариб боради. Бу вақтда икки ёндан ўраб олган тоғайлар ва ҳиқилдоқнинг тебраниб туриши ташқи томондан ҳам сезиларли даражада кўзга ташланади. Пайчаларда ҳосил бўлган товушлар қайтаргич (резонатор)ларга урилиб, қайтгандан кейингина овоз тарзида эшитилади. Қайтаргичларсиз товуш кучсиз ва ифодасиз бўлади.

Киши организмидagi қайтаргичлар жумласига қаттиқ тўқималардан иборат қисмлар — кўкрак қафаси (суяклар), бош суяги, бурун тоғайлари, бурун бўшлиғи, тишлар, жағ суяклари киради.

АРТИКУЛЯЦИОН АППАРАТНИ ТЕКШИРИШ

Артикуляцион аппаратни текширишдан кутилган мақсад товушлар талаффузидаги нуқсонларнинг сабаби бўлувчи артикуляцион органлар тузилишидаги яққол ифодаланган аномалияларни аниқлашдир. Артикуляцион аппарат тузилишини текширишда қуйидагиларга эътибор берилади.

Лаблар: қалин, юпқа, юқори лабнинг калталиги ва пастки лабнинг қалинлиги, лабнинг туғма иккига бўлинганлиги.

Тил: макрогlossия, узун, тор тил, калта тил, тил тагидаги юганчанинг калта бўлиши.

Жағлар: прогения, прогнатия.

Тишлар: йўқ бўлиш, (олд ва ён тишларнинг) ораси очиқ бўлиши.

Қаттиқ танглай: баланд, паст, ясси, ёриқликнинг бўлиши.

Юмшоқ танглай: калта, иккига бўлинган, йўқ бўлиши.

Сўнгра артикуляцион аппарат органларининг ҳаракатчанлиги текширилади. Бунда лаб, пастки жағ, тил, юмшоқ танглай машқларидан фойдаланилади.

Артикуляция

Нутқ жараёнида лаб, жағ, тилнинг турли шаклда ҳаракат қилишига артикуляция дейилади. Артикуляцион машқлар асосан талаффуз аъзоларининг фаолиятини фаоллаш, кейинги иш жараёни бўлган нутқ товушларининг аниқ талаффузини таъминлашни кўзда тутуди. Нутқ аъзоларининг мўътадил ва бир меъёрадаги ҳаракатини таъминловчи машқлар асосан қуйидагилардан иборат:

Юқори лаб машқи. Машқ вақтида лаб икки ёнга ва юқорига тортилиб «табассум» ҳолати юзага келтирилади. Худди шундай фаоллик билан лаб асли ҳолига келтирилади ва юқори тишлар ёпилади.

Пастки лаб машқи. Бунда юқоридаги ҳолат тўла-тўқис пастки лаб воситасида бажарилади. Бунда жағнинг қимирламаслигига алоҳида эътибор берилади.

Бирлаштирувчи машқда юқори ва пастки лаб машқлари навбатма-навбат бажарилади. Демак, аввало юқори лаб, кейин пастки лаб ва яна юқори лаб ва пастки лаб машқлари такрорланади. Бу манзара тишларни лаблар воситаси билан навбатма-навбат «артиш» эслатади.

Умумий машқлар. Лаблар «о» товушини талаффуз этаётгандек ҳажмда очилади ва олдинга чўзилади, кейин лаблар аста-секин «у» товушини талаффуз этиш ҳолатигача қисқартириб борилади, ундан кейин икки лаб тишлар қаторини «артган» каби икки томонга тортилади ва яна олдинга чўзилиб бошланғич «о» шаклига келтирилади. Бу машқни бажаришда о—и—а—у—ў—и—о товушлари овозсиз, фақат артикуляция воситасида бир неча марта такрорланади.

Юқори лабни «тараш» машқи. Бунда юқори лаб имкони борича икки ёнга тортилган ҳолда (тишлар оша) ичкарига қайтарилади, жағ бир оз олдинга ҳаракат қилиб пастки тишлар қатори билан лабни юқорига «тарай» бошлайди.

Пастки лабларни «тараш» машқи. Юқори тишлар қатори ҳаракатга келтирилмай туриб, пастки лабни юқори тишлар қаторига тегизиб ичкарига қайрилади ва юқори тишлар воситасида «тараш» ҳолатига келганда яна олдинги ҳолатга қайтарилади. Бу машқлар навбатма-навбат такрорланади.

Лабларни чўччайтириш машқи. Тишлар бир-бирига зич ёпишган ҳолда, лаблар ўзидан узоқда турган бир нарсани ўпмоқчи бўлгандек олдинга чўзилади, кейин чуқур илжайиш ҳолатига (икки ёнга тортилади) ўтилади. Бу машқ ҳам бир неча марта такрорланади.

Тил машқлари. Тилни чиқариш ва тортиш машқида тилнинг икки чекаси юқорига кўтарилиб «тарновча» ҳосил қилинади ва имкон борича олдинга чўзилади ва юқори милкларни, кейин танглайни силаб ўтиб, томоққа томон қайрилади. Машқ бир неча марта такрорланади.

Лабларни ялаш машқлари. Бунда тил учи билан эркин турган лаблар доирасини аввал бир томон, сўнгра қарама-қарши томон бўйлаб «ялаб» чиқилади. Бундай машқ вақтида тилдан бошқа барча органлар осойишта ҳолатда туриши лозим.

Тилни лунжлар томон ҳаракат қилдириш машқи. Бундай машқни бажаришда тил учи ўнг ва чап лунж томон аввал аста, сўнг тез ҳаракат қилдирилади.

Тилни айлантириш машқи. Бу ҳолда лаблар юмуқ бўлиб тил учи билан тишлар бўйлаб аввал бир томонга, сўнгра қарама-қарши томонга ҳаракат қилинади. Бу машқда тишни тозалаш ҳолати бажарилади.

Тилни тишлаш машқи. Бунда тилни тепа ва пастки тишлар орасига олиб уни бир неча бор «тишланади».

Жағ машқлари. «Эснаш» вазияти машқида тил яси ва эркин ҳолатда бўлиб, учи пастки тишлар қаторига тегиб туради, жағ бир оз пастга томон туширилиб, айна вақтда енгилгина нафас олинади: кичик тилнинг олдинги қисми ёйилиб юқорига кўтарилади ва ёкимли «эснаш» пайдо бўлади.

Жағни олдинга ҳаракат қилдириш машқида жағ

бир оз пастга туширилиб, олдинга ва орқага қараб ҳаракат қилинади.

Жағни икки ёнга шошилмай ҳаракат қилдириш қўшилади. Машқ бир неча марта такрорланади.

Б И Р И Н Ч И Қ И С М

ТОВУШЛАР ТАЛАФФУЗИНИ ТЕКШИРИШ

Товушлар талаффузининг ҳолати логопедик амалиётда қабул қилинган қуйидаги усул асосида текширилади. Бунда болага буюмли расмлар кўрсатилади. Расмдаги буюмларни ифодаловчи сўзлар ичида келувчи текширилаётган товуш эса уч ҳолатда берилиши лозим бўлади: сўзнинг бошида, сўзнинг ўртасида ва сўзнинг охирида.

Товушлар талаффузининг ҳолати қуйидагича аниқланади:

— механизмлар бўйича: дислалия, енгил кўринишдаги дизартрия;

— кўринишига кўра: мотор, сенсор, аралаш дислалия;

— юзага чиқишга кўра: мономорф ёки оддий бузилиш, полиморф ёки мураккаб бузилиш.

Барча текширилаётган товушлар қатнашган сўзларни ифодаловчи махсус танланган буюмли расмлар текшириш учун материал бўлиб хизмат қилади. Расмларни танлаш мезонлари: мактабгача тарбия ёшидаги болаларнинг тушуниши учун мос бўлиши; идрок қилинаётган расмнинг тарбиявий ва таълимий томонлари ҳисобга олиниши ва ижобий ҳис-ҳаяжон муносабати уйғотиши; ҳаётий вазиятларни акс эттириши лозим.

Сирғалувчи ва шовқинли (С, З, Ц, Ш, Ж, Ч) товушларни тўғри талаффуз этишга ўргатиш методикаси

С — жарангсиз, тил олди товуш. С товушни талаффуз этишда артикуляцион органлар қуйидаги ҳолатда бўлади: талаффуз вақтида лаблар илжайгансимон очиқ, пастки ва устки тишлар эса бир-бирига тегар-тегмас даражада яқин ҳолатда бўлади. Бунда айниқса пастки тишлар қаторининг олдинга чиқиб ёки ичкарига кириб кетишига йўл қўймаслик керак.

Тилнинг учи ёйилиб, тегар-тегмас ҳолатда бўлади, яъни тилнинг сатҳи билан қаттиқ танглай орасидаги масофа торайиб боради, юмшоқ танглай эса бир оз кўтарилади. Ҳаво оқими тил ва юқори милкдан сирғалиб чиқади ва шовқин ҳосил қилади.

З товуш — жарангли, тил олди товуш. Бунда «с» товуши артикуляцион ҳолатига фақат овоз қўшилади.

Ш — шовқинли, сирғалувчи, жарангсиз, тил олди товуш. Бу «с» товуш талаффуз этилаётганда лаблар бир оз чўччаяди, юқори ва пастки тишлар бир-бирига жуда яқинлашади, тил учи муаллақ ҳолатида бўлиб, салгина қисқаради ва ёзилиб тепа тишларга томон кўтарилади. Пастки жағ эса жипслашади. Тил учи ва тишлар оралигидан сирғалиб чиққан ҳаво тўлқини «ш» товушини вужудга келтиради.

Ж товуши ҳам юқорида баён этилган хусусиятларга эга бўлган жарангли ундош товушдир. Бу товушни талаффуз этаётганда пастки тишлар қатори бир оз пастга туширилади, тил учи танглай томон қайрилади ва титрайди.

Ч — жарангсиз товуши ҳам жарангли «ж» товуши каби ҳосил бўлади. Ч товуши талаффуз этилаётганда лаблар бир оз чўччаяди, тилнинг олдинги қисми милкка тегади, лекин одатдаги портлаш юз бермайди ва оғиз бўшлиғига келган ҳаво сирғалиб чиқиб кетади. Тўла бўлмаган ана шу портлаш ва ҳавонинг сирғалиб чиқиши натижасида қоришиқ (яъни икки хил усул иштирокида) Т—Ш—Ч ундошлари ҳосил бўлади. Овоз пайчалари жипслашиб ҳаво оқими кучли бўлади.

Сигматизмлар

Сигматизм юнонча сигма «с» ҳарфининг номини билдиради. Сирғалувчи ва шовқинли (с, з, ц, ш, ж, ч) товушларни нотўғри талаффуз қилиш сигматизм деб айтилади. Сирғалувчи товушларни шовқинли ёки бошқа товушларга алмаштиришни эса парасигматизм дейилади.

Сигматизм турлари

Тиш ора сигматизм. Сирғалувчи ва шовқинли товушларни талаффуз этишда тилнинг учи юқори ва пастки тишларнинг орасида бўлади ва бунинг натижасида сирғалувчи с, з товушлари ўрнига ш, ж товушлар талаффуз этилади.

Лаб-тиш сигматизми. Сирғалувчи ва шовқинли товушлар ф ва в товушларига ўхшаб талаффуз қилинади. Бунда нутқ органилари қуйидаги ҳолатда бўлади. Пастки лаб юқори тишларга томон кўтарилиб, ҳаво оқими йўлини торайтиради, тилнинг учи эса ёйилиб, юқори милкка тегар-тегмас ҳолатга келади. Бундай артикуляцион ҳолатда ф ва с, в ва з товуш элементларига эга бўлган товуш ҳосил бўлиб, натижада ноаниқ, тушуниб бўлмайдиган, қўлоққа ёқимсиз товуш талаффузи эшитилади.

Тиш сигматизми. Сирғалувчи товушлар қуйидаги ҳолатда талаффуз этилади. Тилнинг учи юқори ва пастки тишларга тақалиб туради ва ҳаво оқимининг тишлар орасидан ўтишига тўсқинлик қилади, аниқ эшитилмаса зонд ёрдамида ёки гугурт чўпи билан тилнинг учини пастки тишлар орасига босиб туриб с товушни айттириб кўрилади. Шунда с товуши аниқ ҳосил бўлади. Кейинчалик с товушига унли товушлар қўшиб талаффуз этилади.

С товуши аниқ, тўғри ҳосил бўлгандан сўнг з товушини талаффуз этишга ўтилади. Бунда с товушга овоз қўшиб талаффуз қилиш таклиф қилинади.

Лаб-тиш сигматизмини бартараф этишда логопед болага (с товуши талаффузида) лабларни кулги ҳолатига келтиришни таклиф этади (бунда милклар кўриниши керак). Агар бола бу машқни ўзи бажара олмаса, логопед ёрдам беради. Логопед боланинг пастки лабини бармоғи билан пастга тортади ва илжайишни буюриб туриб с товушини талаффуз қилдиради. Сўнгра с товуши унли товушлар билан қўшиб (зарур бўлса, бармоқ билан пастки лаб пастга тортиб турилади) талаффуз этилади, кейинчалик эса бу товуш механик суратда талаффуз этиладиган бўлади.

Тиш сигматизмини бартараф қилишда логопед икки усулдан фойдаланиши мумкин: 1. Ҳаво оқимини юқори ва пастки тишлар орасидан чиқариш, бунда шпатель ёки гугурт чўпи ёрдамида тилнинг учини пастки тишнинг орқасига енгилгина босиб турилади ва ҳаво оқими чиқарилади; 2. Тилнинг учини кенг ёйиб юқори ва пастки тишлар орасига олиш ва ҳаво оқимини чиқариш. Бунда ҳаво оқими тилнинг учига тегиб с товушига ўхшаш «шипилловчи» товуш ҳосил бўлади. Сўнгра логопед шпатель учи ёки махсус зонд билан тилнинг учини енгилгина босиб, пастки тишнинг

орқасига утказади ва болага ҳаво оқимини чиқариб с товуш ҳосил қилишни буюради. Бу товуш бўғин, сўзларда мустаҳкамлангандан кейин, тил учи пастки тишлар орқасига туширилади ва аниқ с товуши ҳосил бўлади. Товуш бўғин, сўз, шеър ва ҳикояларни ўқитиш билан машқ қилдириб борилади.

Бурун сигматизмини бартараф этишда асосий мақсад ҳаво оқимини асосан оғиз бушлиғидан утказишдир. Бунинг учун турли ўйин машқларидан фойдаланилади. Масалан, бурундан нафас олиб, оғиздан чиқариш, оғиз билан нафас олиш ва уни чиқаришда ёниб турган шамни пуфлаб ўчириш, пахта бўлакчаларига қараб пуфлаш, қоғоз парчалари ва патлар осилган «тоғчаларга» пуфлаш. Ҳаво оқимини оғиздан чиқаришга эришилгандан сўнг юқорида қайд этилган усуллар ёрдамида с товуши ҳосил қилинади.

Сирғалувчи ва шовқинли товушларнинг артикуляцияси тўғри йўлга қўйилгандан кейингина уларни мустаҳкамлаш, бир-биридан фарқлаб талаффуз қилишга утилади.

Сирғалувчи товушларда бўлган нуқсонлар шовқинли (*ш, ж, ч*) товушларда ҳам учраб туради. Бундан ташқари, шовқинли товушлар сирғалувчи товушлар билан алмаштирилади. Масалан, *ш* товуши билан *с* товуши, *ж* товуши билан *з* товуши, *ч* товуши билан *ц* товуши алмаштирилади. Бу нуқсонлар қуйидаги усуллар ёрдамида бартараф этилади.

Ш товушини ҳосил қилиш учун тақлид усулларидан фойдаланиш керак. Бу усул натижа бермаса, механик усулдан фойдаланиш лозим. Бундан болага с товушини айттириб, шу вақтнинг ўзида зонд ёки шпатель ёрдамида тил бир оз юқорига кўтарилиб, орқага итарилади. Бунда *с* ўрнига *ш* товуши, *з* ўрнига *ж* товуши ҳосил бўлади. Бир неча бор механик усул ёрдамида товуш ҳосил қилингандан сўнг, мустақил талаффуз этишга утилади. Бундай машқлар бўғинлар, сўзлар, расмлар, шеър, ҳикоялар айттириш ёрдамида амалга оширилади.

Қоришиқ *ч* товушини ҳосил қилиш учун логопед боланинг тили остига шпатель ёки зонд қўйиб, унга *ать* бўғинини талаффуз этишни таклиф қилади. Талаффуз пайтида тилни юқорига кўтаради. Шунда «*ать*» бўғини ўрнига *ач* бўғини эшитилади. Бу машқ бир неча бор такрорлангач, *ч* товуши ҳосил бўлади, сўнгра муста-

қил талаффуз қилишга ўтилади, *ч* товушини аввало ёпиқ бўғинлар *ач—оч—уч—ич—ўч*, кейин очиқ бўғинлар, шундан кейингина сўзлар, шеърлар, ҳикоялар ёрдамида мустаҳкамлаш тавсия этилади.

Сирғалувчи товушларнинг талаффузини мустаҳкамлаш

С .товуши талаффузига оид машқлар

С товушли бўғинларни ва сўзларни аниқ талаффуз этинг.

Са—са—са—сарой	ас—ас—ас—қафас
со—со—со—соя	ос—ос—ос—осмон
су—су—су—сут	ис—ис—ис—ирис

соя	коса	товус
сим	уста	олмос
сода	ўсма	гилос
сава	рассом	дарс
совун	осмон	патнис
соқол	саксон	компас
сомон	доска	насос
соябон	асфальт	автобус
суяк	расм	нафас
сури	Асад	матрос
сандиқ	Ҳасан	троллейбус

Қуйидаги ибораларни ўқинг ва ёзиб олинг.

Бу сиёҳдон.	Бу синф.
Сиёҳдонда сиёҳ бор.	Синфда Салима бор.
Бу соат.	Юнус расм солди.
Бу Юнус.	Сувни исроф қилманг.
Бу сим.	Боғда саёва сайрайди.
Бу Илёс Расулов.	Уста стул ясади.

Бу Юсуф Самадов.
Бу Расул.
Бу Сайфиддин Сарим-

соқов.

Саодатнинг чанаси

бор.

Мен расм соламан.

Саттор билан Аббос рассомлик тўғарагига аъзо.

Сиддиқ билан Собир гуллардан гулдаста ясадилар.

Сув — пахтанинг қони.

Сувоқ учун сомон келтирилди.

Оқ пилла, сариқ пилла, пилламас асл тилла.

Санобар сочларини тарайди.

Силлиқ қилиб эрталаб.

Синглисига қарайди.

Ўргатади битталаб.

Ибораларни қуйидаги намунага қараб ўзгартиринг.

Менинг исмим Салима.

Бизнинг исмимиз Салима.

Сенинг исминг Салима.

Сизнинг исмингиз Са-

Унинг исми Салима.

лима.

Уларнинг исми Салима.

Мен стул сотиб олдим.

Мен самолётда Самарқандга учдим.

Мен автобусда Салимани кўрдим.

Мен сотувчи бўламан.

Қуйидаги саволларга тулиқ жавоб беринг.

Қайси транспортнинг номида *с* товуши бор?

Қайси дарахтнинг номида *с* товуши бор?

Қайси уй жиҳозларининг номида *с* товуши бор?

Қайси ҳайвонларнинг номида *с* товуши бор?

Қайси гулларнинг номида *с* товуши бор?

Қайси касбларнинг номида *с* товуши бор?

Қайси қушларнинг номида *с* товуши бор?

Текшириш учун сўзлар. Редиска, сабзи, сигир, са-
мокат, скамейка, стол, стул, сада, сервант, матрос, ве-
лосипед, кассир, мусиқа, арслон, троллейбус, автобус,
гилос.

Мақоллар

Сув қатраси — дур қатраси.

Салобатли бўлма, саботли бўл.

Дастурхонга боққан дўст эмас.

Кучли бўлай десанг — дўст орттир.

Эшик ючиқ бўлса ҳам сўраб кир.

Топишмоқлар

Қор эмас, оппоқ

Борар текис эгатдан,

Пар эмас, юмшоқ.

Бармоқлари пулатдан.

Пахта

Елкасида қопи бор,

Катта темир саватдан.

Пахта териш машинаси

Сухбати ширин

дўстим,

Тургани билим

дўстим.

Китоб

Тез айтишлар

Ҳалимани санама, Салимани сана.
Содиқ сочиққа сочини артдими?
Сочиққа Содиқ сочини артдими?
Содиқ Салимга соат бердими?
Салим Содиққа соат бердими?
Учта соат соз, уста соз, учта соат оз.

З товуши талаффузини
мустаҳкамлашга оид машқлар

З товушли бўғинларни ва сўзларни аниқ талаффуз
этинг.

за—за—за—зах

аз—аз—аз—газ

зо—зо—зо—зоғ

оз—оз—оз—ғоз

зу—зу—зу—зулм

из—из—из—Азиз

зи—зи—зирк

уз—уз—уз—туз

зў—зў—зў—зўр

ўз—ўз—ўз—кўз

зал

кўза

зумрад

зот

гулзор

дазмол

узум

мағиз

қозик

узук

ҳовуз

тарвуз

ваза

зайтун

паровоз

ғўза

занжир

пиёз

зина

Зайнаб

ялпиз

Қуйдаги ибораларни ўқинг.

Зайнаб ёзаяпти.

Қушлар — бизнинг

Поезд қўзғалди.

дўстимиз.

Биз тинчлик қўшиғини

Зоҳид секин сўзлади.

кўйлаймиз.

Биз ўз Ватанимизни
севамиз.

Ибораларни қуйдаги намунага қараб ўзгартиринг.

Мен узум уздим.

Биз узум уздик.

Сен узум уздинг.

Сиз узум уздингиз.

У узум узди.

Улар узум уздилар.

Мен зағизгонни зурға ушладим.
 Мен физкультура залида ўйнадим.
 Мен механизатор бўламан.
 Мен ёзда колхозда ишладим.

Қуйидаги саволларга тўлиқ жавоб беринг.

Қайси транспортнинг номида з товуши бор?
 Қайси дарахтларнинг номида з товуши бор?
 Қайси уй жиҳозларининг номида з товуши бор?
 Қайси ҳайвонларнинг номида з товуши бор?
 Қайси сабзавотларнинг номида з товуши бор?
 Қайси меваларнинг номида з товуши бор?
 Қайси гулларнинг номида з товуши бор?
 Қайси идишларнинг номида з товуши бор?
 Қайси касбларнинг номида з товуши бор?
 Қайси паррандаларнинг номида з товуши бор?
 Қайси кийимларнинг номида з товуши бор?
 Қайси одамларнинг номида з товуши бор?

Текшириш учун сўзлар. Бульдозер, грузовой, узум, зира, сабзи, пиёз, узук, қозон, ваза, дераза, заргар, ёзувчи, қўнғиз, занжир, кундуз, Зумрад, Зарифа колхозчи, итоғиз, бўтақуз.

Мақоллар

Оз сўзла — соз сўзла.
 Ўзи юзсиз, сўзи тузсиз.
 Оталар сўзи — ақлнинг қузи.
 Орзуга айб йўқ.

Изланганга зафар ёр,
 Бола азиз, одоби ундан азиз.
 Юзга айтганнинг заҳри йўқ.

Топишмоқлар

Узундан узоқ
 Ҳавога тузоқ.

Ўзи битта,
 Қулоғи тўртта

Тутун

Қозон

Зув-зув борар,
 зув-зув келар,

Кундузи издатда
 Кечаси хизматда

Достон ўқир.

SURXON VILOYATI
 XALQ TA'LIMI BOSHQARMASI
 VILOYAT AXBOROT
 2-38 RESURS MARKAZI
 Inv. № 6813
 20__ у

Тез айтишлар

Рамз, Термизда термосга	Тубсиз денгиз
қимиз қуйиб оламиз.	дедингизми?
Узук кўзи бузукми,	Денгиз тенгсиз
Узук кўзи тузукми?	дедингизми?

Сирғалувчи с—з товушларни
дифференциациялашга оид машқлар

Қуйидаги бўғин ва сўзларни аниқ талаффуз этинг.

ос—оз	сим—зим	сийрак—зийрак
ис—из	сир—зир	сомон—замон
сол—зол	сиёҳ—заҳа	силсила — зилзила
сира—зира	қарс—қарз	сафар—зафар

Нуқталар ўрнига тегишли ҳарфларни қуйиб ўқинг.

...ават	...авхоз
...авдо	...аём
...аломат	...анг
...аъва	...амона

Қуйидаги саволларга тўлиқ жавоб беринг.

Поезд қаерга келиб тўхтади?

Сабзи, пиёз, картошка, карам, шолғомларни бир сўз билан нима деб атаймиз?

Машина паровоз, самолётларни қаерда ишлаб чиқарилади?

Қайси ҳайвонлар номида с ва з товушлари бор?

Қайси рангларнинг номида с ва з товушлари бор?

Текшириш учун сўзлар: Вокзал, сабзавот, завод, Салима, Соҳиба, Сайёра, Зарифа, Зайнаб, Зокир, Собир, Наргиза, Дилноза, арслон, зебра, сигир, зангори, сариқ, қизил.

Ибораларни қуйидаги намунага қараб ўзгартиринг.

Мен синглимга зирак олиб келдим.

Сен синглингга зирак олиб келдинг.

У синглисига зирак олиб келди.

Биз синглимизга зирак олиб келдик.

Сиз синглингизга зирак олиб келдингиз.

Улар сингилларига зирак олиб келдилар.

Мен синфдан Зарифани чақирдим.

Мен ёзда колхозга бордим.

Мен соат саккизда тураман.
Мен куз фаслини севаман.

Нуқталар ўрнига тегишли ҳарфларни қўйиб ўқинг.

Куз фаслида дарахтларнинг барглари ...арғаяди.
Сийрак экилган пиё... тез етилади.
Би... танаффу...дан тўғри фойдаланамиз.
Эрталаб бир о... ..овуқ бўлди.
Ҳозир Нарги...а иккинчи ...инфда ўқийди.
...одиқ ру...ча сў...лашни билади.

Нуқталар ўрнига тегишли сўзларни қўйиб ўқинг.

Биз ... ҳам, кучли изғиринлардан ҳам қўрқмаймиз.
Зафар Москвага ... учди.
Сборда пионервожатий ...
Кузда шабада ғир-ғир ...
Собирнинг ... деган кучуги бор.
Куз қандай гўзал ...!
Саид ака колхозда ... бошлиғи.
Биз билан Соли бирга .. тайёрлади.

Текишириш учун сўзлар: совуқдан, самолётда, сўз-
лади, эсади, тўрткўз, фасл, звено, колхоз, дарс.

Мақоллар

Эл сўзи — дил сўзи.	Режасиз дарахтзор —
Сабр — умр хазинаси.	чангалзор.
Тозалик — соғлиқ гарови.	Санамай саккиз дема, Ўйламай тўққиз дема.
Сувнинг онаси булоқ.	Сиҳат тиласанг кўп ема.
Сўзнинг онаси қулоқ.	Иззат тиласанг, кўп дема Сувсиз ҳаёт бўлмас, Меҳнатсиз — роҳат.

Топишмоқлар

Бурасангиз қулоғин, Кумуш каби дур сочар, Тоза қилиб танингиз, Баҳри дилингиз очар.	Хўппа семиз, бир туки йўқ. Тарвуз. Ўйиб олдим ўрни йўқ. Сув.
--	--

Олтин қозик ер остида
Кўк арқони ер устида.

Утда ёнмайди, сувга
ботмайди.

Сабзи.

Муз.

Тез айтишлар

Учта соатсоз, уста соатсоз.

Занг босганга ранг юқмас.

Ранг юққани занг билмас.

Солиҳа, Соҳиба, Зоҳира, Зоҳида саҳифани синчик-
лаб ўқидими?

Зоҳида, Зоҳира, Соҳиба, Солиҳа саҳифани синчик-
лаб ўқидими?

.С—З товушларини шеърларда
мустаҳкамлаш ва
дифференциациялаш

А. Ирисов

Ёмғир ёғсин, сус.

Уралар тўлсин, сус,

Жалалар ёғсин сус!

Оқ сигир, кўк сигир,

Қани тезроқ бўл сигир.

Дони менга,

Сомони сенга

Хўп, тўп...

Тилла сандиқ очилди,

Тагига бодом сочилди.

Қўнғиз нима дейди

О. Қўчқорбеков

Тилла қўнғиз,

Дейди «ғиз, ғиз».

— Қўйвор мени,

Ишим тиғиз.

Бировга сен

Берма озор,

Бекорчидан,

Эл ҳам безор.

С. Жаббор

Яйловда бир бузоқча,

Аразлабди тўдадан.

Кетиб қолиб узоққа,

Адашибди подадан.

Саримсоқ

Саримсоқман, Саримсоқ,
Доим менинг таним соғ.
Сал ҳиди бор демасанг,
Кўп эмас оз-оз есанг,
Гўёки сув, ҳавоман,
Минг бир дардга
давоман.

Сабзи

Таништириб ўзини
Сабзи бошлар сўзини:
Қизил, сариқ рангдамиз,
Енгилмаймиз жангда
биз.
Ер остида уйимиз,
Доим фикру-уйимиз.
Одамларга бериб наф,
Қозонда турсак қайнаб.

Асом Зиёматов

Сумалак

Бувим қозон бошида,
Бу йил саксон ёшида.
Сумалакка бош бўлди,
Кўнглим қувончга тўлди.
Кимдир утин ёрмоқда.
Учоқда ўт ёнмоқда.
Бувим ковлар қозонни,

Мўлжаллаб тонг-азонни,
Ўртада ширин суҳбат,
Бир-бирига зўр ҳурмат.
Қозон тонгда очилди,
Меҳмонларга сузилди.
Роҳат қилиб ейишди,
Ширин экан дейишди.

Ф. Иминов

Зоғчалар

Бедор қолиб зоғчалар,
Зоғчалар —
хушчақчалар.

Нени садо қиласиз —
Бечўнтак, беақчалар?!
Ер юзин сайёҳлари,
Кўп юртларда

бўлдингиз,
Қайда бизнинг куз каби,
Кўркам кузни кўрдингиз.

Ҳақиқатни излаган,
Ноҳақларни тузлаган,
Доим тўғри сўзлаган,
Узоқларни кўзлаган,
Тоза виждонлар керак,
Янги инсонлар керак!

**Ш, Ж, Ч шовқинли товушлар талаффузини
муштаҳкамлаш**

Ш товуши талаффузига оид машқлар

Ш товушли бўғинларни ва сўзларни аниқ талаффуз
этинг.

ша-ша-ша-шапка	аш-аш-аш-машқ
шо-шо-шо-шоли	ош-ош-ош-мош
шу-шу-шу-шуъла	уш-уш-уш-душ
ши-ши-ши-шим	иш-иш-иш-тиш
шў-шў-шў-шўх	ўш-ўш-ўш-буш

шам	эшик	тиш
шар	теша	қиш
шарф	бешик	болиш
шамол	қошиқ	Эргаш
шиша	мош	бойқуш
шакар	шашка	идиш
шолғом	мушук	душ
шафтоли	тошбақа	хамиртуруш

Қуйидаги гапларни ўқинг.

Шамол қўзғалди.

Яшил япроқ.

Ёш боғбон.

Тошкент азим шаҳар.

Шоиста беш ёшда.

Хушманзара қишлоқ.

Шавкатга шар олиб ке-
лишди.

Ётиш олдидан тишинг-
ни юв.

Қиш. Оппоқ қор ёға
бошлади.

Машиналар ишни енгил-
лаштиради.

Лагерда шахмат-шашка
тўгараклари ишлайди.

Ибораларни қуйидаги намунага қараб ўзгартиринг.

Мен ош пиширдим.

Сен ош пиширдинг.

У ош пиширди.

Биз ош пиширдик.

Сиз ош пиширдингиз.

Улар ош пиширдилар.

Мен Тошкент шаҳрида яшайман.

Мен машинани яхши кўраман.

Мен душанба куни футбол ўйнадим.

Мен Шавкат билан шахмат ўйнадим.

Қуйидаги саволларга тўлиқ жавоб беринг.

Қайси транспортнинг номида *ш* товуши бор?
 Қайси дарахтларнинг номида *ш* товуши бор?
 Қайси уй жиҳозларининг номида *ш* товуши бор?
 Қайси ҳайвонларнинг номида *ш* товуши бор?
 Қайси сабзавотларнинг номида *ш* товуши бор?
 Қайси меваларнинг номида *ш* товуши бор?
 Қайси гулларнинг номида *ш* товуши бор?
 Қайси касбларнинг номида *ш* товуши бор?
 Қайси паррандаларнинг номида *ш* товуши бор?
 Қайси кийимларнинг номида *ш* товуши бор?

Тегишириш учун сўзлар: Машина, шафтоли, шкаф, вешалка, мушук, шеър, картошка, шолғом, қошиқ, теша, бошлиқ, шим, шапка.

Мақоллар

Халқ иши — ҳақ иши.	Йигит кишига етмиш
Дангаса ишдан қочар.	хунар оз.
Уқиш бошқа — уқиш	Учишга қанот керак,
бошқа.	уқишга — тоқат.
Уқиган ўқдан ошар.	Уқимаган турткидан
	шошар.

Топишмоқлар

Қўл-оёғи йўқ, эшик очар.	Қатор-қатор тош тердим,
<i>Шамол.</i>	Жийрон отни буш
	қўйдим.
Узун терак,	<i>Тиш.</i>
Ичи ковак.	
<i>Қамиш.</i>	Ут оловни — тишлайди,
Узи ширин, туклигина,	Оғзи қуйиб — пишлайди.
Мазаси ҳам тотлигина	<i>Оташкурак.</i>
<i>Шафтоли.</i>	

Тез айтишлар

Кишмиш еган кишининг	Шавкат қайга шошади,
тиши қамашмасмиш.	Шовлани шошиб ошади.
Ёш мушук—мош мушук,	
мош мушук—ёш мушук.	

Ж товуши талаффузини
мустаҳкамлашга оид машқлар

Ж товушли бўғинларни ва сўзларни аниқ
талаффуз этинг.

жа—жа—жа—жаз
жо—жо—жо—жой
жи—жи—жи—жизза
жў—жў—жў—жўжа

жайрон	жўжа	жигар
жаннат	жибилажибон	тожи
жавоб	жадвал	маржон
жонажон	жийда	Қомилжон

Қуйидаги ибораларни ўқинг.

Жибиллажибон — жажжи қуш.

Жамила жуда одобли қиз.

Менинг отам жангда бўлган.

Биз маккажўхори экдик.

Журъат кўп ўқийди.

Машина ишни жуда тез бажаради.

Жаҳонгир тўғри жавоб берди.

Ибораларни қуйидаги намунага қараб ўзгартиринг.

Менинг жойим жарлик.

Бизнинг жойимиз жар-
лик.

Сенинг жойинг жарлик.

Сизнинг жойингиз жар-
лик.

Унинг жойи жарлик.

Уларнинг жойлари жар-
лик.

Мен журнални Жавлонга бердим.

Мен Жамилага маржон бердим.

Мен вожатийга жавоб бердим.

Қуйидаги саволларга тўлиқ жавоб беринг.

Қайси транспортларнинг номида *ж* товуши бор?

Қайси дарахтларнинг номида *ж* товуши бор?

Қайси уй жиҳозларининг номида *ж* товуши бор?

Қайси ҳайвонларнинг номида *ж* товуши бор?

Қайси сабзавотларнинг номида *ж* товуши бор?

Қайси меваларнинг номида *ж* товуши бор?

Қайси гулларнинг номида *ж* товуши бор?

Қайси идишларнинг номида *ж* товуши бор?

Қайси касбларнинг номида *ж* товуши бор?

Қайси паррандаларнинг номида *ж* товуши бор?

Текишириш учун сўзлар: анжир, инженер, жўжа, журналист, гултожихўроз, бақлажон.

Мақоллар

Жаҳл — душман,
Ақл — дўст.
Жони борнинг, умиди бор.
Жон берганга жон бер,
Жой берганга жон бер.
Жадал бажарган — орзуга етар.'

Топишмоқлар

Ўзи ичкарида, соқоли
ташқарида.

Қичкина митти
Холхўжани йиқитди.

Жўхори.

Уйқу.

Дум-думалоқ, жажжи ай.
Чақиб есанг, ғиж-ғиж
мой.

Бир қоп ун,
Ичида устун.

Ёнғоқ.

Жийда.

Тез айтишлар

Жўжа чўчиб, гўжа чўқир.

Жибилажибон жажжи жўжа билан жўра, жажжи
жўжа жибилажибон билан жўра.

Жўра Жўрага жўр бўлди.

Ч товуши талаффузига оид машқлар

Ч товушли бўгинларни ва сўзларни аниқ талаффуз
этинг.

ча—ча—ча—чап .

чо—чо—чо—чой

чи—чи—чи—чилим .

чў—чў—чў—чўян

чу—чу—чу—чумоли

ач—ач—ач—чачвон

оч—оч—оч—соч

ич—ич—ич—чизғич

ўч—ўч—ўч—куч

уч—уч—уч—куч

чапак чайла

чечак

чироқ

сўргич

чаён чашма

челак

чизғич

сақич

чарос чақмоқ

сичқон

ўйинчоқ

арғимчоқ

арча кўчат

сувчи

ўрдакча

қалдирғоч

куча чевар

чивин

чойнак

туғноғич

Қуйидаги ибораларни ўқинг.

Арча катта ва чиройли.
Қалдирғоч учиб келди.
Қўнғироқ чалинди.
Болалар чана учмоқда-
лар.

Чақмоқ чақди.
Москва чиройли шаҳар.
Биз тинчликни истаймиз.

Ибораларни қуйидаги намунага қараб ўзгартиринг.

Мен чой ичдим.	Биз чой ичдик.
Сен чой ичдинг.	Сиз чой ичдингиз.
У чой ичди.	Улар чой ичдилар.

Мен почтага хат ташладим.
Мен чана учдим.
Мен кичкина қўнғироқчани чалдим.

Қуйидаги саволларга тўлиқ жавоб беринг.

Қайси дарахтларнинг номида *ч* товуши бор?
Қайси ҳайвонларнинг номида *ч* товуши бор?
Қайси сабзавотларнинг номида *ч* товуши бор?
Қайси меваларнинг номида *ч* товуши бор?
Қайси гулларнинг номида *ч* товуши бор?
Қайси идишларнинг номида *ч* товуши бор?
Қайси касбларнинг номида *ч* товуши бор?
Қайси қушларнинг номида *ч* товуши бор?

Текшириш учун сўзлар: арча, олча, чиннигул, чум-
чуқ, пичоқ учувчи, бичувчи, тикувчи, чўмич, қалдир-
ғоч, қайрағоч.

Мақоллар

Чумчуқдан қўрққан — тариқ экмас.	Чақирса ишдан қочма, Рухсатсиз эшик очма.
Илм — ақлнинг чироғи.	Етти ўлчаб — бир кес!
Орзуга чек йўқ.	

То пишмоқлар

Тоғда, боғда яшайди, Қишин ёзин яшнайдди.	Чин қушим, чинни қушим, Чин тепага қўнди қушим, Тумшугини ерга эгиб, Халққа салом берди қушим.
Арча.	Самовар.

Тумшуқсиз чумчуқ ер тешар.

Чакки.

Чаён эмас, чақагон
Қуш эмас, учагон
Эртаю кеч узини,
Биз-бизлаб мақтаб қогон

Ари.

‘Тез айтишлар

Оқ чойнакка оқ қопқоқ,	Неча-неча чала чайла.
Кўк чойнакка кўк қопқоқ,	Чумчуқ чириллайсан,
Чархчи чархлар,	Чарчамоқни билмайсан.
Қайчи ярқирар.	Чамамда чаманда.
Бир чала чайла,	Чирманда чалдим.
бир чала чайла ёнида	

Сирғалувчи ва шовқинли товушларни
шеърларда мустаҳкамлаш ва
дифференциациялаш

З. Диёр.

Бинафша

Бинафшахон, бинафша, кулишларинг чиройли.	Ҳамма чиқар далага бинафшани тергани,
Боғимизда очилиб, туришларинг чиройли.	Мен ҳам йиғдим бир даста Опамизга бергани.

Э. Воҳидов

Нашвати

Мени дерлар	Мазаларнинг
Нашвати.	Мазаси.
Шарбатларнинг	Лаззатларнинг
Шарбати.	Лаззати.

С. Аҳмад.

Шаршара

Тоғдан келар шаршара, Даҳшатига бир қара!	Ташланар гуё арслон, Ларзага келар еру осмон.
--	--

Аммо дадам зуравон,
Шаршарадан ҳам
паҳлавон.

Измига солиб тезда
Ишланар уни ГЭС да!

Ш. Саъдулла.

Читтак

Мен қушчаман кичкина,
Тилларим чучуккина.
Олачипор қанотим,
Билсангиз читтак отим.

*Сирғалувчи ва шовқинли товушлар
Ш—Ж, С—Ш, З—Ж, С—Ч талаффузини
дифференциациялаш*

Ш—Ж товушларини
дифференциациялашга оид машқлар
Қуйидаги бугин ва сўзларни аниқ талаффуз этинг.

ша—жа	шам—жам	ша—ша—ша
шо—жо	шим—жим	жа—жа—жа
ши—жи	шува—жува	шу—шу—шу
шу—жу	шинни—жинни	жу—жу—жу
шў—жў	шонли—жонли	ши—ши—ши
жў—жў—жў		жи—жи—жи

шамол—жамол
Шамшид—Жамшид
шахт—жаҳд

Нуқталар ўрнига тегишли ҳарфларни қўйиб ўқинг.

...акар	бақла...он	боли..
...адвал	то...бақа	то...
...оли	бе...ик	то...
...ала	ан...ир	гара...

Қуйидаги саволларга тўлиқ жавоб беринг.

Мактабда пионерлар ишини ким олиб боради?
Қайси меваларнинг номида *ж* ва *ш* товушлари бор?
Қайси кийимлар номида *ш* ва *ж* товушлари бор?
Қайси исмларда *ш* ва *ж* товушлари бор?
Қайси ҳайвонлар номида *ш* ва *ж* товушлари бор?

Текшириш учун сўзлар: анжир, шафтоли, жемпер, шуба, шапка, шарф, Жўра, Шокир, Жамила, Шаҳло, Жанона, Жаҳонгир, Шуҳрат, пионервожатий, жайрон-эшак, шеър.

Ибораларни қуйидаги намунага қараб ўзгартиринг.

Мен Тошкентда Жамила билан танишдим.

Сен Тошкентда Жамила билан танишдинг.

У Тошкентда Жамила билан танишди.

Биз Тошкентда Жамила билан танишдик.

Сиз Тошкентда Жамила билан танишдингиз.

Улар Тошкентда Жамила билан танишдилар.

Мен жўжаларга дон сепдим.

Мен Жамолга шафтоли бердим.

Мен Шоирага журнал бердим.

Қуйидаги ибораларни ўқинг.

Шаҳлога жемпер

олишди.

Жасур яхши ўқийди.

Шавкат дарсларини

қунт билан бажаради.

Шуҳрат тўғри жавоб

беради.

Шоира жўжаларга дон

сепди.

Жўра жуда яхши бола.

Шкаф ичида журнал бор.

Нуқталар ўрнига тегишли ҳарфларни қўйиб ўқинг.

Кўчада ма...ина жуда кўп.

Узум ...уда ширин.

Эрга... вазифани бажарди.

Нуқталар ўрнига тегишли сўзларни қўйиб ўқинг.

Жаъфар... .. жавобини топди.

Эпчил бола тез ва пишиқ

Биз ... шаҳрида турамиз.

Тожихон опа... .. ишчан.

Текшириш учун сўзлар: топишмоқ, Шуҳрат, жуда, Андижон, бажаради.

Мақоллар

Яхши дўстдан ажралиш,

Икки кўздан ажраш.

Яхши режа — иш йўриғи.

Ўз жойида лайча ҳам шер.

Ён қўшни — жон қўшни.

Топишмоқлар

Отаси букир хўжа,
Онаси япалоқ ойим,
Боласи ширин-шакар.

Қатор-қатор тош қўйдим,
Жайрончани буш қўйдим.

Тил. Тил.

Узум.

Тез айтишлар

Шамши Жамшидга шама қилдими?

Жамшид Шамшига шама қилдими?

Шожалил тушидан шижоати жушиб турибдими ёки тушида чўчиб тушибдими?

С—Ш товушларини

дифференциациялашга оид машқлар

Қўйдаги бўгин ва сўзларни аниқ талаффуз этинг.

са—ша	ас—ош	ша—ша—ша
со—шо	ос—ош	со—со—со
си—ши	ис—иш	са—са—са
су—шу	ус—уш	шо—шо—шо
сў—шў	ўс—ўш	су—су—су
		шу—шу—шу

бос—бош	соли—шоли
мос—мош	касб—кашф
мис—миш	товус—товуш
тос—тош	хас—хаш
сим—шим	тус—туш
Қосим—Ҳошим	сода—шода
тасма—ташна	сол—шол
сарпо—шарпа	сўри—шўри

Нуқталар ўрнига тегишли ҳарфларни қўйиб ўқинг.

...амол	то..бақа	ма...ина
...акар	тим...оҳ	ке...ак
...ел	беқа...ам	о..паз
...ашка	о..хона	тову...

Қўйдаги саволларга тўлиқ жавоб беринг.

Сигирни ким соғади?

Поездни ким ҳайдайди?

Одамлар нимада учади?

Сичқонни нима ушлайди?

Текшириш учун сўзлар. Соғувчи, машинист, самолёт, мушук.

Ибораларни қуйидаги намунага қараб ўзгартиринг.

Мен рус тилидан беш баҳо олдим.

Сен рус тилидан беш баҳо олдинг.

У рус тилидан беш баҳо олди.

Биз рус тилидан беш баҳо олдик.

Сиз рус тилидан беш баҳо олдингиз.

Улар рус тилидан беш баҳо олдилар.

Мен шолига сув қўйдим.

Мен Тошкентдан Москвага самолётда учдим.

Мен сабзавотларни яхши кўраман.

Нуқталар ўрнига тегишли ҳарфларни қўйиб ўқинг.

Куёш тоғлар ора...идан секин кўтарилди.

Мактаб ҳовли...ида Ма..курани кўрдим.

Ма..тура чолнинг қўлидан ушлаб олди.

Колхозда кузги ҳо..илни йиғиш бошланди.

Қуёш атрофга нур ..очди.

Нуқталар ўрнига тегишли сўзларни қўйиб ўқинг.

... .. ёритади ва иситади.

Мен шеър ўқишни

...— Ўзбекистоннинг пойтахти.

Абурашид ... қатнашди.

Пионерлар ... чиқишди.

Қишнинг ... шамоли нинадай қадалади.

Текшириш учун сўзлар: Куёш, севаман, Тошкент, мусобақага, саёҳатга, совуқ.

Мақоллар

Шогирдсиз устоз — мевасиз дарахт.

Яхши гап дил давоси.

Яхшилик ерда қолмас.

Билишни истасанг,

Сўрашдан тортинма.

Топишмоқлар

Аслим тупроқ бўламан,

Пишгач кучга тўламан,

Рангим сариқ, қизғиш,

оқ

Қурувчига мен ўртоқ.

Ғишт.

Пиширсанг ош бўлур,
Пиширмасанг қуш бўлур.

Тухум.

Ранги оқу қор эмас,
Ўзи юмшоқ пар эмас.

Ќахта.

Тилла сандиқ очилди,
Ичидан зар сочилди.

Қуёш.

Тез айтишлар

Тешабоп соп, қопда сероб.
Саҳарлаб шаҳардан ҳашарга бордим,
Шаҳардан ҳашарга саҳарлаб бордим.
Токчадаги шокосада сўк оши.
Ҳошим боши, Қосим оши.
Нон ясашасизми, шоли санашасизми?

С—Ч товушларини

дифференциациялашга оид машқлар

Қуйидаги бўғин сўзларни аниқ талаффуз этинг.

са—ча

со—чо

су—чу

сў—чў

са—са—са

ча—ча—ча

со—со—со

чо—чо—чо

су—су—су

чу—чу—чу

сана—чана

санғи—чанғи

сағир—чағир

саноқ—чаноқ

сой—чой

соғ—чоғ

ҳосил—очил

син—чин

сим—чим

сўл—чўл

сузма—чўзма

ўсма—учма

уста—учта

эски—эчки

Нуқталар ўрнига тегишли ҳарфларни қўйиб ўқинг.

...инор

...оқчи

...умоли

...оҳил

до..тон

пў...тин

ол...а

а..кар

ё...тиқ

...ўян

А..ад

маҳ...и

Қуйидаги саволларга тўлиқ жавоб беринг.

Деворда нима осиглиқ туради?

Расмни ким чизади?

Ўзнома ва ойномалар қаерда чиқарилади?

Кузнинг биринчи ойи қайси ой?
Мактабда кимлар ўқийди?
Кийимларни ким тикади?

Текшириш учун сўзлар: расм, рассом, босмахонада,
сентябрь, ўқувчилар, чевар.

Ибораларни қуйидаги намунага қараб ўзгартиринг.

Мен синфда аълочи ўқувчиман.	Биз синфда аълочи ўқувчимиз.
Сен синфда аълочи ўқувчисан.	Сиз синфда аълочи ўқувчисиз.
У синфда аълочи ўқувчи.	Улар синфда аълочи ўқувчилар.

Мен самолётда Москвага учдим.
Мен полизчилик бригадасига аъзоман.
Мен паррандачилик фермасига бордим.

Нуқталар ўрнига тегишли ҳарфларни қўйиб ўқинг.
Ўқув...илар ҳар хил расмларни олиб келишди.
Ҳар бир ўқувчи яхши ўқишни и...тайди.
Спорт одамни ...иниқтиради.
Асад у...увчи бўлишни истайди.

Нуқталар ўрнига тегишли сўзларни қўйиб ўқинг.
Мирзачўл асло ... ўхшамайди.
Акам ... синфда ўқийди.
Югуриш бўйича ... бўлди.
Ҳасан ва Ҳусан биринчи ... ўқишади.
Собирнинг тўрткўз деган ... бор.

Текшириш учун сўзлар: синфда, кучуги, чўлга, ет-
тинчи, мусобақа.

Мақоллар

Дўстлик синовда чиниқади.
Дўстлик барча бойликдан афзал.
Дўст — дўстнинг таянчи.
Бирлашган куч — энгилмас.

Топишмоқлар

Бели хипча қора от,	Кичкина митти,
Тоққа чиқса тоймайди,	Қўлимга юлсам,
Тошқин бўлса ботмайди.	Қовурғаси синиб кетди.

Чумоли.

Чивин.

Қирда қилич ярқирар,
Кокиллари шарқирар.

ГЭС.

Тез айтишлар

Олган ўроғим ўтмас, ўт ўрса ҳам ҳеч ҳам кесмас.
Қайсар ногора қанча саваламасанг ўзиникини
такрорлайди.

Човли симдан, човгим мисдан.

Ш—Ж, С—Ш, С—З, С—Ч товушларининг
шеърларда ва ҳикояларда
дифференциацияланиши

М. Пирматов

Қушларжон

Пир-пир учар қушларжон,
Вақтин хушлар қушларжон.
Оқшом чоғи бизлардай,
Уйга шошар қушларжон.

Т. Тўла.

Тинчлик боғи

Мактабимиз боғида	Боғимиз ариғидан
Қўл ушлашиб ўйнаймиз.	Сув ўтар ўйнаб-ўйнаб.
Азиз Ватанимизга	Озод кўчат экади,
Қўшиқ тўқиб куйлаймиз.	Ушлаб туради Зайнаб.

Ўзимиз кўчат экиб.
Биз ўзимиз сув қўйдик.
Боғимизнинг номини
«Тинчлик боғи» деб қўйдик.

Қ. Муҳаммадий

Она ҳурмати

Она сўзи — бу жуда улуғ ном,	Онамиз — Ватан шараф ва шони,
Она бош боғбон, она ҳам посбон.	Онамиз — тинчлик пўлат қўрғони.
Она — депутат, она — министр,	Онанинг бизда чексиз фахри бор,
Она — ҳунарманд, ҳар ишга мастер.	Оналар бизда озод, бахтиёр.

Қани топинг-чи!

Ҳил-ҳил пишиб
Оқ шафтоли,
Шохда турар
Тоқ шафтоли.
Усмон тўртта

Еди кеча.
Ойим менга
берди бешта.
Қани, топинг,
Бари нечта.

Машинам

А. Обиджон

Ғиз-ғиз учар машинам,
Виз-виз учар машинам.
Винтини бураб қўйсам,
Тез-тез учар машинам.

Дадам келтирган уни,
Уйнасин деб ҳар куни,
Боқчамга бирга борар,
Ташийман уни — буни.

Бўла қолсайдим катта,
Шофёр бўлгум албатта.
Қизил чироқ ёнганда —
Тўхтаб қоламан шартта.

Виз-виз учар машинам,
Ғиз-ғиз учар машинам!

Тўп

З. Диёр

Тўпим, тўп-тўп этасан,
Урсам учиб кетасан.
Ҳаволаниб, нарига
Дўстларимга этасан.

Уйнатасан кўзимни,
Ҳовлиқтириб ўзимни,
Бир оз кўпроқ ўйнасам,
Терлатасан юзимни.

Сенга сира тўймайман,
Бўш эканман қўймайман,
Овунчоғим,— деб сени
Дўстларим-ла ўйнайман.

Тўпим, тўп-тўп этасан,
Урсам учиб кетасан,
Ҳандалакдек юмалаб
Бизни хурсанд этасан.

Уч тулки

(Ўзбек халқ эртаги)

Қашқа номли бир қуён бор экан. Бир куни у, эшагига минибди-да, ҳўтигини эргаштириб, чангалзор орақасида яшайдиган холасиникига кетибди.

Ариқ лабида қум-замбарак ўйнаб ўтирган қуёнчалар:— Чангалзор қўрқинчли, ёлғиз борма!— дейишибди қичқаришиб. Қашқа кўнмабди.

Кун қизиган, туш пайти экан. Шўх ҳўтик бошидаги попуқларини силкитиб диқирлар, бўйнидаги қўнғироғи ҳадеб жиринглар экан. Чангалзорлар хилват экан.

Чангалзорда ота, она ва бола тулкилар яшар экан.

Қўнғироқ овозини эшитиб, уларнинг қулоқлари диккайибди.

— Қайсар қашқа келяпти,— дебди бола тулки.

— Адабини берамиз,— дебди она тулки,— мен эшани олиб қочаман.

— Мен хўтигини олиб қочаман,— дебди ота тулки.

— Мен кийимларини,— дебди бола тулки.

Қашқа чангалзорнинг қоқ ўртасига етибди.

Қашқа эшакни ҳайдаб олдинда бораверибди, чарчаган хўтик эса анча кейинда қолиб кетибди. Қашқа ортига қарайвериб, охири бўйни оғрибди ва:

— Хўт-хўт-хўт,— деявериб чарчабди.

Энг охири у: «Қўнғироқ жиринглапти-ку, хўтик келяпти-да»,— деб ўйлабди. Кейин бемалол кетаверибди.

Бунни кўрган ота тулки аста келиб хўтиктан қўнғироқни ечиб олибди-да, эшакнинг думига боғлаб қўйибди. Кейин хўтикни олиб қочибди. Муюлишда — дарахтлар орасида бирдан она тулки пайдо бўлиб қолибди.

— Ҳой, қуёнча, якка ўзинг қаёққа кетаяпсан?— деб сўрабди у.

Қашқа: «Тағин шум тулки хўтигимни олиб қочма-син» деб шартта қайрилиб қарапти, қараса хўтик йўқ.

— Вой хўтиккинам... қайда қолдинг?— деб бирдан йиғлаб юборибди.

— Йиғлама,— дебди она тулки,— хўтигинг қаёққа боришини билмай, нариги муюлишда турибди. Бориб, ҳайдаб кел. Мен эшагингга қараб тураман. Қашқа суюнганидан эшакни қолдириб, орқасига қараб югурибди.

— Вой лапашанг,— деб кулибди она тулки ва эшакка мина солиб қочибди. Қашқа хўтикни тополмай қуруқ қайтиб келибди. Қараса, эшаги йўқ. Бир кўрқиб кетибдики, ҳеч қўйинг. «Энди ўзимни ҳам ўғирлаб кетмасалар эди...» деб ўйлабди у.

Қашқа чопқиллаб кетаётган экан, кўл лабида йиғлаб ўтирган жажжигина бола тулкига йўлиқибди.

— Эй биродар,— дебди бола тулки,— шўрим қуриди. Бозор бораётган эдим, бир ҳамён олтиним сувга тушиб кетди,— энди нима қиламан. Отам ўлдиради...

— Йиғлама,— дебди Қашқа, раҳми келиб.

— Сузишни билсанг олиб чиқиб бер. Юз тангасини сенга бераман,— дебди бола тулки.

Қашқа ўйлабди: «Юз танга. Эшак билан хўтининг баҳоси юз танга турса керак... бунга эшак сотиб олсам бўлади..»

— Бўпти,— дебди Қашқа. У ҳаш-паш дегунча кийим-бошини ечиб, сувга шўнғипти.

— Муродимга етдим,— деб кулибди бола тулки. Қашқа олтинни тополмай чиқса, кўл лабида бола тулки ҳам йўқ эмиш, кийимлари ҳам...

Шу-шу, Қашқа чангалзорда ҳеч ёлғиз юрмайдиган бўлибди.

И К К И Н Ч И Қ И С М

Л, Р СОНОР ТАВУШЛАРИНИ ТУҒРИ ТАЛАФФУЗ ЭТИШГА УРГАТИШ МЕТОДИКАСИ

Л товуши сонор, сирғалувчи, тил олди ундош товушдир. Л товуши талаффуз этилганда артикуляцион органлар қуйидаги ҳолатда бўлади:

Лаб ундош товушдан сўнг келадиган унли товуш ҳолатини, яъни *лала, лоло, лулу, лили, лўлў, леле* ҳолатини олади.

Тил учи юқорига кўтарилиб, альвеолаларга қаттиқ тегеди ва бир оз зарб билан пастга тушади.

Тилнинг ўрта қисми ёй шаклига киради.

Тилнинг орқа қисми эса бир оз юқорига кўтарилади.

Танглай пардаси юқорига кўтарилганлиги учун ҳаво оқими бурунга ўта олмайди.

Овоз пайчалари жипслашган ҳолатда бўлади.

Талаффуз вақтида л товуши ҳосил бўлмаса, бу ҳолат *ламбдацизм* деб аталади. Талаффуз вақтида л товуши бошқа товушлар билан алмашса, бундай ҳолатни *параламбдацизм* деб аталади. Параламбдацизмда қуйидаги алмашиниш юз беради:

л товуши р товуши билан алмашинади (*лента — рента, қалам — карам, ол — орп*);

л товуши в товуши билан алмашинади (*лой — вой, бола — бова, Мутал — Мутав*);

л товуши у товуши билан алмашинади (*лампа — уампа, болта — боута, тол — тоу*);

л товуши й товуши билан алмашинади (*лўнда — йўнда, бўлбул — буйбуй*).

Ламбдацизмни бартараф этиш усуллари

1-усул. Логопед бола билан бирга ойна олдига ўтириб, унга тилини ясси ҳолатда юқори ва пастки тишлар орасига олишни ва тил учини энгилгина тишлаган ҳолда овоз чиқаришни таклиф этади. Бунда *л* товушига ўхшаш товуш ҳосил бўлади. Бундай машқ аниқ ва равшан *л* товуши ҳосил бўлмагунча такрорланади. *Л* товуши аниқ талаффуз этилгандан сўнг тилни юқори тиш альвеолалари томон кўтариб *л* товушини тўғри артикуляция ҳолатида талаффуз этишга ўргатилади ва у бўғинларни, сўзларни, шеърларни ва ҳикояларни айттириш ёрдамида мустақкамлаб борилади.

2-усул. Юқорида баён этилган биринчи усул натижа бермаса, иккинчи усул қўлланилади. Бунда логопед болага тилни янада ясси ҳолатга келтириб тишлар орасига олишни ва тил учини энгилгина тишлаб, *и* товушини талаффуз этишни таклиф этади. Ана шунда *л* товуши ҳосил бўлади. *Л* товуши шу усулда мустақил ҳосил бўлганидан кейин логопед болаларга тилни юқорига, тишлар орасига олиб, *л* деб айтишни таклиф этади. Шу машқлар натижа берганидан кейингина *л* товуши бўғин, сўз, шеър ва ҳикояларни айттириш ёрдамида мустақкамланади.

3-усул. Логопед болага *а* товушини талаффуз қилишни ва шу заҳотиёқ тилнинг учини кенг ёйиб тишлашни таклиф этади. Бунда *л* товуши аниқ ҳосил бўлади. Шундан кейин *л* товуши юқоридаги усуллар каби бўғин, сўз ва ҳоказоларни айттириш ёрдамида мустақкамланади.

Р товуши сонор, титроқ, тил олди ундош товушдир. *Р* товуши талаффуз этилганда артикуляцион қуйидаги ҳолатда бўлади:

Лаб ундош товушдан сўнг келадиган унли товушнинг ҳолатини олади (*рара, роро, руру, рири, рўрў, рере*).

Тил учи юқори тишлар альвеолалари томон кўтарилади ва тил учида бир оз чуқурча пайдо бўлади, шу чуқурчадан чиққан ҳаво оқими тил учини титратиб ўтади ва титроқ товуш ҳосил бўлади.

Тилнинг орқа қисми пасайган ҳолатни олади.

Овоз пайчалари жипслашиб, титрайди ва чиқаётган товуш оқими кучли бўлади.

Талаффуз вақтида *p* товуши ҳосил бўлмаса, бу ҳолатни *ротацизм* деб аталади.

Баъзилар *p* товушини аниқ талаффуз эта олмайдилар, чунки уларнинг тил учи кераклича титрамайди ва *p* товуши секин, юмшоқ бўлиб талаффуз этилади.

Баъзи бир одамларда *p* товуши тил титрашида ҳосил бўлмай, тилнинг ён томони тебраниши натижасида *P—Л* товушига ўхшаш *РЛБ* (юмшоқ) товуш ҳосил бўлади.

Талаффуз вақтида *p* товуши бошқа товушлар билан алмашса, бундай ҳолатни *параротацизм* деб аталади. Параротацизмда қуйидагича алмашилиш юз беради:

p товуши *v* товуши билан алмашинади (*ранда-ванда, сариқ-савиқ, пар-нав*);

p товуши *d* товуши билан алмашинади (*ром — дом, ўроқ — ўдоқ, зўр — зуд*);

p товуши *y* товуши билан алмашинади (*роби — йоби, анор — аной, бор — бой*);

p товуши *l* товуши билан алмашинади (*рос — лос, дори — доли, тер — тел*).

Ротацизм ва параротацизмларни бартараф этиш усуллари

1- усул. Логопед ойна олдида ўтирган болага оғзини катта очишни ва тилнинг учини юқориги тиш орқасига (альвеолалар томон) кўтариб *z* товушини талаффуз этишни таклиф этади ва ўзи махсус зонд ёрдамида тил юганчасини тебратиб *p* товушига ўхшаш товушни ҳосил қилдиради. Сўнгра механик воситалар ёрдамида вужудга келган *p* товушини очиқ ва ёпиқ бўғинларни, сўзларни, гапларни, шеър ва ҳикояларни ўқитиш орқали мустаҳкамлайди.

2- усул. Логопед *p* товушини ҳосил қилиш учун болага юқоридаги усулни қўллаган ҳолда *ж* товушини айттиради ва бунда ҳам механик воситалардан фойдаланади. Сўнгра уни мустаҳкамлашга ўтади.

3- усул. Логопед болага *d d d d d ...* товушини узоқ чўзиб ва баланд овоз билан айтишни таклиф этади. Талаффуз вақтида боланинг ўзи тилнинг учини тепа альвеолаларга урилиб туришини ойнада кўради. Тил учининг урилиш темпи тезлашади ва учининг тебраниш ҳолати ҳар хил *d d d d ...* вазнда бўлади. Ҳар хил вазнда чиққан товуш очиқ ва ёпиқ бўғинларни талаф-

фуз эттириш ёрдамида машқ қилдирилади. Масалан:

ддда	аддд	аддда
дддо	оддд	одддо
ддду	уддд	уддду
ддду	уддд	уддду

Тил учининг тебраниши натижасида *р* товуши ҳосил бўлгач, у бўғинларни, сўзларни, шеърларни, ҳикояларни айттириш ёрдамида мустаҳкамланади ва *л* — *р* товушларини дифференциациялашга ўтилади.

Л, Р товушлари талаффузини
‘мустаҳкамлашга оид машқлар

Л товушини мустаҳкамлаш учун
машқлар

Л товушли бўғинларни ва сўзларни аниқ талаффуз этинг.

ла—ла—ла—лампа	ал—ал—ал—бал
ло—ло—ло—ловия	ол—ол—ол—стол
лу—лу—лу—луғат	ул—ул—ул—булбул
ле—ле—ле—лента	ел—ел—ел—бел
лў—лў—лў—лўли	ўл—ўл—ўл—йўл

лампа	булут	пилла
латта	булоқ	тилла
ловия	қўлқоп	ғалла
ловлаги	колхоз	салла
гул	стол	ғўзал
мўл	стул	фасл
мол	савол	насл
ел	Комил	асал

Куйидаги ибораларни ўқинг.

Салима Гагарин номли лагерда дам олди.

Ҳар хил гуллар очилди.

Булбул ёқимли сайрайди.

Қалам билан ёзамиз.

Комил — одобли бола.

Ибораларни қуйидаги намунага қараб ўзгартиринг.

Мен олма олдим.

Биз олма олдик.

Сен олма олдинг.

Сиз олма олдингиз.

У олма олди.

Улар олма олдилар.

Мен далада ишладим.
Мен таътилни
яйловда ўтказдим.
Мен одобли боламан.

Қуйидаги саволларга тўлиқ жавоб беринг.

Қайси транспортнинг номида «л» товуши бор?
Қайси дарахтларнинг номида «л» товуши бор?
Қайси уй жиҳозларининг номида «л» товуши бор?
Қайси ҳайвонларнинг номида «л» товуши бор?
Қайси гулларнинг номида «л» товуши бор?
Қайси идишларнинг номида «л» товуши бор?
Қайси қушларнинг номида «л» товуши бор?

Текшириш учун сўзлар: троллейбус, вертолёт, олма, олча, гилос, стол, стул, йўлбарс, арслон, тулки, лола, тол, атиргул, тарелка, пиёла, лаган, вилка, булбул, лайлак, бойўғли, қалдирғоч, қулупнай, рўмол, пальто.

Мақоллар

Қуп ўйла, оз сўзла.
Билмагани сўраб ўрганган
олим,
Орланиб сўрамаган ўзига
золим.

Бол ҳам тилдан,
Бало ҳам тилдан.
Ақл ақлдан
қувват олади.
Ақлли иш
қанотли қуш.

Навоий.

Топишмоқлар

Югурдим етолмадим,
Қўл солиб тутолмадим.

Сочларим толим-толим,
Топа қол дўстим, Олим!

Соя

Мажнунтол

Юради лик-лик,
Келади лик-лик,
Ҳамиша лик-лик,
Томоша лик-лик.

Соат

Тез айтишлар

Сўзим амал қиляптими, сўзим алам қиляптими?
Оқил оқ олма олди, оқ олмани Оқил олди.
Олма шохида олмахон, олмани олма олмахон.
Йўлда Йўлдошга йўлбарс йўлиқди.

«Р» товушини мустаҳкамлашга
оид машқлар

Р товушли бўғинларни, сўзларни аниқ талаффуз этинг.

ра—ра—ра—ранг
ро—ро—ро—рота
ри—ри—ри—ризқ
ру—ру—ру—ручка
рў—рў—рў—рўмол

ар—ар—ар—арра
ор—ор—ор—бемор
ир—ир—ир—томир
ур—ур—ур—суқсур
ўр—ўр—ўр—шур

равон	ракета	мард	дарча	анор	дарахтзор
райҳон	рассом	маржон	сарик	анжир	камар
равшан	ревизия	арра	зарра	бемор	капта
радио	редиска	арқон	тариқ	парранда	қумир
ручка	ремонт	қармоқ	трамвай	Гавҳар	Назир
рубоб	роҳат	паровоз	трамплин	дафтар	нилуфар
рухсат	розетка	дарвоза	сурнай	Дамир	нур

Қуйидаги ибораларни ўқинг.

Кузда кунлар қисқаради.

Анвар ром ясади.

Тўртқўз уйни қўриқлайди.

Шаҳарда трамвай, троллейбус юради.

Дафтар, ручка — ўқув қуроли.

Куз ойлари: сентябрь, октябрь, ноябрь.

Қиш ойлари: декабрь, январь, февраль

21 мартда наврўз байрами бошланади.

Ибораларни қуйидаги намунага қараб ўзгартиринг.

Мен ракетани кўрдим.

Сен ракетани кўрдинг.

У ракетани кўрди.

Биз ракетани кўрдик.

Сиз ракетани кўрдингиз.

Улар ракетани кўрдилар.

Менинг акам армияга боради.

Сенинг аканг армияга боради.

Унинг акаси армияга боради.

Бизнинг акамиз

армияга борадилар.

Сизнинг акангиз

армияга борадилар.

Уларнинг акалари

армияга борадилар.

Мен аррани Давронга бердим.

Мен арча байрамига бордим.

Мен Самарқанд шаҳрида яшайман.

Қуйидаги саволларга тўлиқ жавоб беринг.

- Қайси транспортнинг номида *p* товуши бор?
 Қайси дарахтнинг номида *p* товуши бор?
 Қайси уй жиҳозларининг номида *p* товуши бор?
 Қайси ҳайвонларнинг номида *p* товуши бор?
 Қайси сабзавотларнинг номида *p* товуши бор?
 Қайси меваларнинг номида *p* товуши бор?
 Қайси гулларнинг номида *p* товуши бор?
 Қайси идишларнинг номида *p* товуши бор?
 Қайси касбларнинг номида *p* товуши бор?
 Қайси паррандаларнинг номида *p* товуши бор?
 Қайси қизларнинг ва болаларнинг номида *p* товуши бор?

Текшириш учун сўзлар: Даврон, Зухриддин, Шуҳрат, Зумрад, Наргиза, Дурдона, Раҳима, хўроз, ўрдак, атиргул, анжир, олхўри, анор, сервант, каравот, арча, терак, троллейбус, трамвай, пароход, трактор, телевизор, радио, йўлбарс, шер, арслон, сигир, картошка, карам, редиска, тарвуз, капгир, кастрюлка, агроном, ҳамшира, бургут, турна.

Мақоллар

Дарахт бир ерда кўкараар.
 Қўрққанга қўша кўринаар.
 Одам қадрини меҳнат ошираар.
 Иш деса — айёр,
 Ош деса — тайёр.
 Баҳорги ҳаракат — кузги баракат.

Топишмоқлар

Қат-қат тўнли, қарич бўйли.		Ёғочдан дастаси бор, темирдандир қирқ тиши. Ушламаса дурадгор гумон унинг қирқиши.
	<i>Карам.</i>	
Боши тароқ, Думи ўроқ.		<i>Арра.</i>
	<i>Хўроз.</i>	Ёғи йўқ, ёруғи бор, иси йўқ, иссиғи бор.
Хўппа семиз бир туки йўқ.		<i>Электр лампа</i>
	<i>Тарвуз.</i>	Бир парча патир, Оламга татир.

Ой.

Тез айтишлар

Чархчи чархлар қайчи ярқираар.

Тяншань тоғининг тагида тариллаб турган тракторнинг товуши тўрт томонга тарқалиб турибди.

Бир туп тут, бир туп тутнинг тагида бир туп туруп. Турғун пиёзни тўғри тўғрайдими, Турсун пиёзни тўғри тўғрайдими?

Д, Р товушлари талаффузини шеърлар ёрдамида мустаҳкамлаш

Рустам Долимов.

Апрель

Апрель тутар гулдаста
Бизларга қучоқ-қучоқ,
Гулга тўлар бир пасда
Обод шаҳар ва қишлоқ.

Раззоқ Абдурашид

Кўклам

Қирларингга гул-лола	Келди кўклам,
бўлиб,	Она ўлкам!
Тоғларингга шалола	Келинг, дўстлар ҳам
бўлиб,	илдизин
Бағрингга нур жилолар	Дилдан юлиб отайлик.
бўлиб,	

М. Зайниддинова

Гуллар

— Ҳай гулбеор,	Қизил, пушти, гул
гулбеор,	печак,
Қанча ўртоқларинг бор?	Оппоқ сирень,
— Райҳон, бинафша,	гулхайри —
лола	
чучмома ва гулнора,	Боғда ўсади бари.
тугмачагул, бойчечак.	Ёқимли ҳид сочади, Баҳри дилни очади.

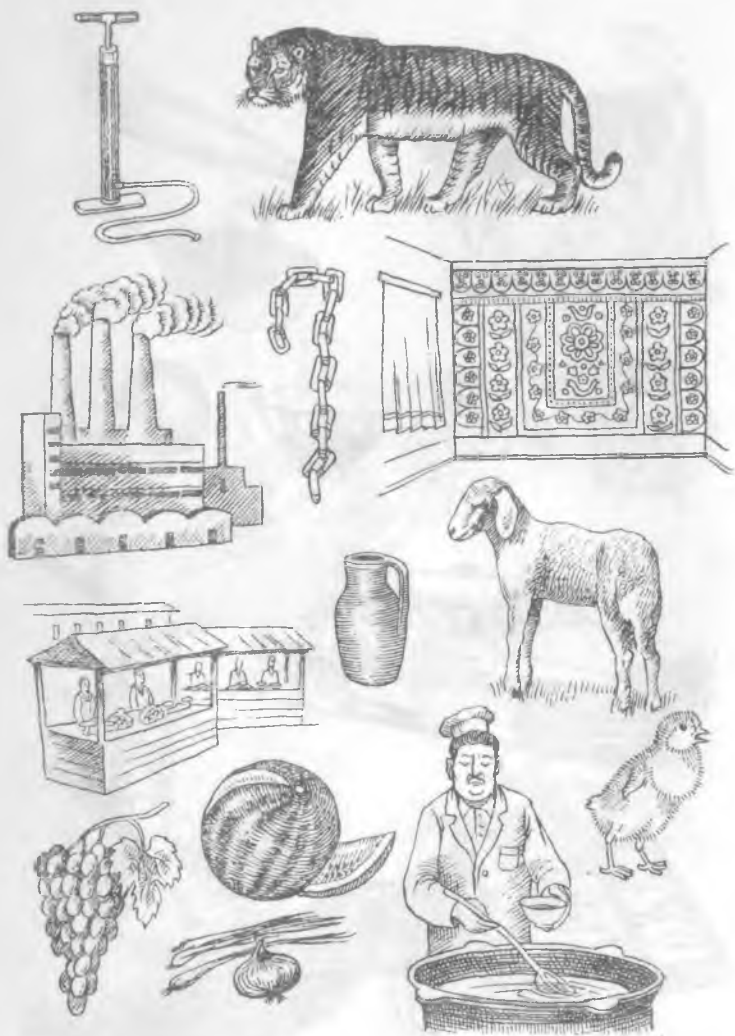

1- расм.

3- расм.

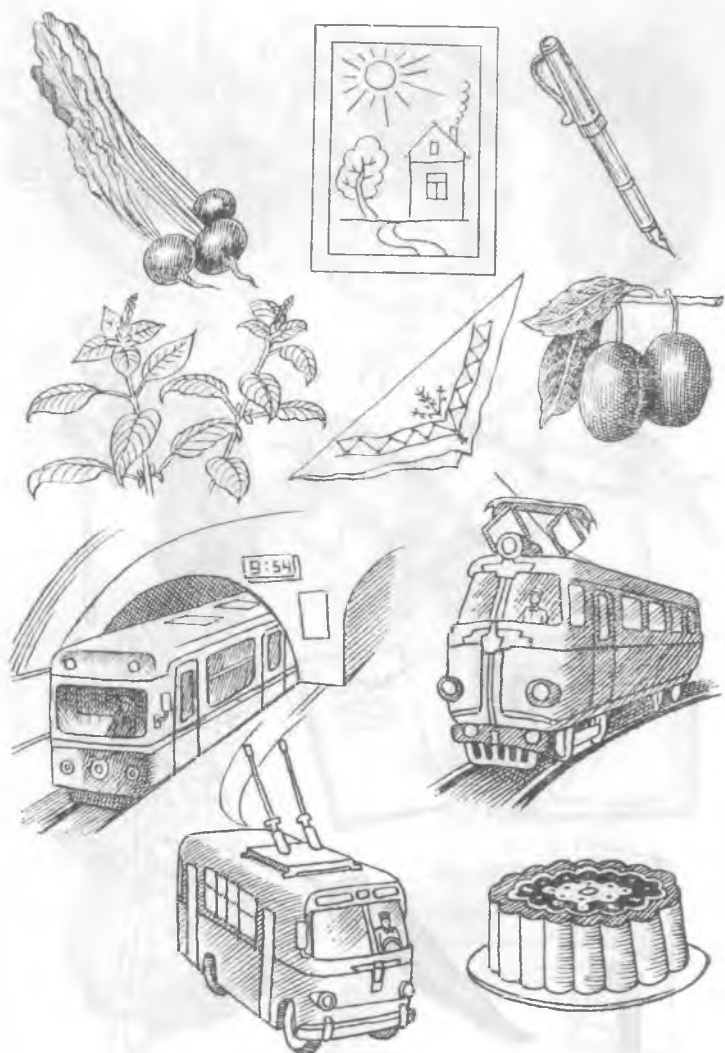

4- расм.

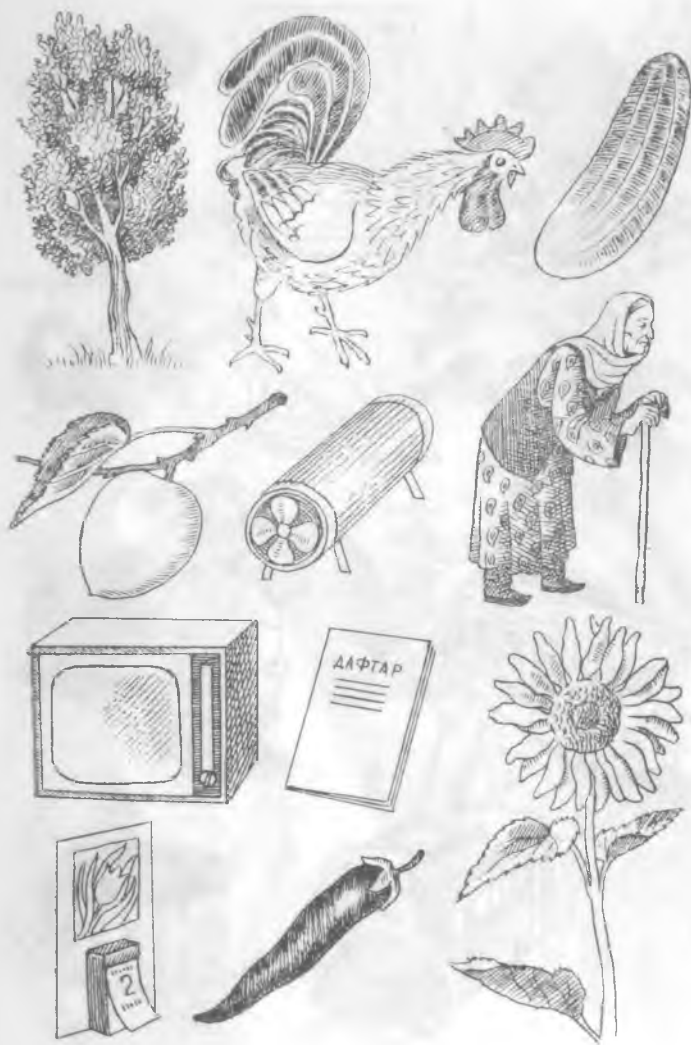

5- расм.

7- расм.

8- расм.

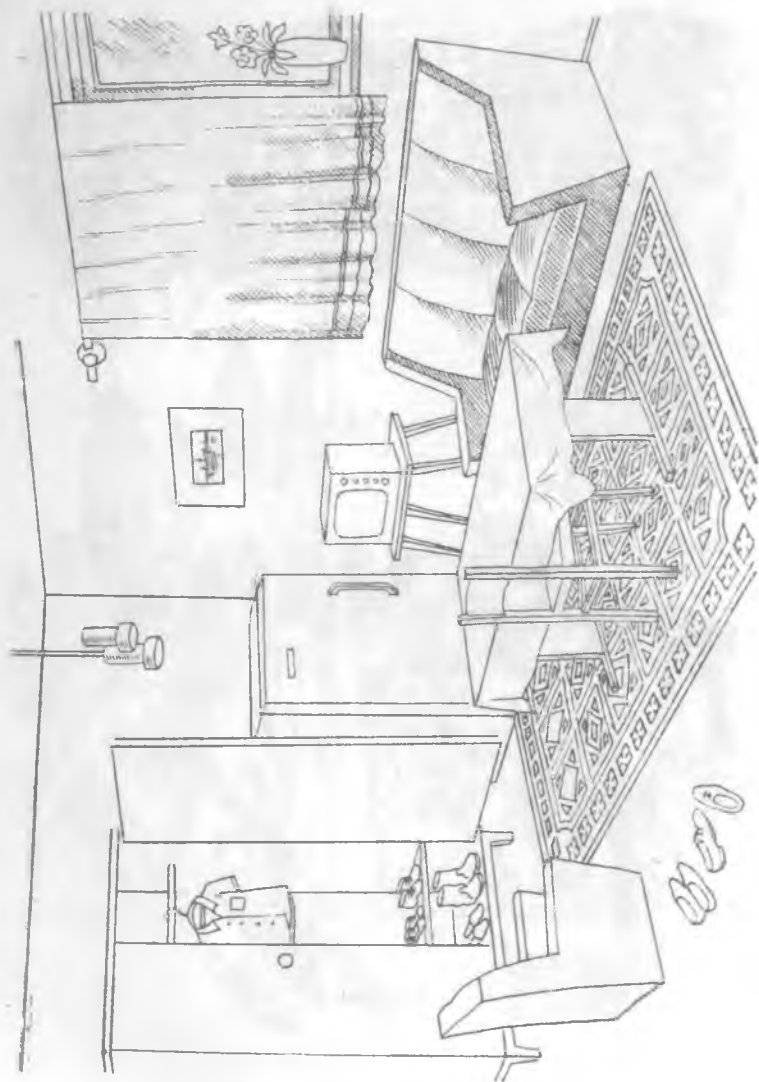
9- расм.

10- расм.

11- расм.

14- расм.

Расм билан таништириш орқали, товуш талаффузидаги нуқсонларни бартараф этиш

Бу усул турли хил товуш талаффузи нуқсонларини бартараф этишда сўзларни тўғри, аниқ ва ифодали шакллантиришда кенг қўлланилади. Бунда болага турли хил товушлар иштирокидаги буюм ва нарсаларнинг номини бўғинларга ажратиб талаффуз эттирилади. Шундай қилинганда, ифода этилган буюм ёки нарсаларнинг номи бола хотирасида тўғри, аниқ ва пухта ўзлашишига эришилади.

Бундан ташқари, расмлар оддийдан мураккабга принципида берилган бўлиб, бола бора-бора ўрганган сўзлари ва тавсия этилган мураккаб расмлар асосида содда гаплар тузишга ўргатилади.

Расмлар билан иш олиб бориш, қўйидагича амалга оширилади:

1- расм:

<i>Қаа</i>	<i>Му-шук</i>
<i>Эч-ки</i>	<i>Ку-чук</i>
<i>Си-гир</i>	<i>От</i>

2- расм:

<i>То-вуқ</i>	<i>Фоз</i>
<i>Хў-роз</i>	<i>Ур-дак</i>
<i>Кур-ка</i>	

3- расм:

<i>Си-гир</i>	<i>Со-вун</i>	<i>Так-си</i>
<i>Саб-зи</i>	<i>Пиё-ла</i>	<i>Тер-мос</i>
<i>Са-ват</i>	<i>Ли-мон</i>	<i>Ат-лас</i>
<i>Со-ат</i>	<i>Плас-ти-лин</i>	<i>То-вуз</i>

4- расм:

<i>На-сос</i>	<i>Зал-де-вор</i>	<i>У-зум</i>
<i>Шер</i>	<i>Со-тув-чи</i>	<i>Тар-вуз</i>
<i>За-вод</i>	<i>Хум-ча</i>	<i>Жў-жа</i>
<i>Зан-жир</i>	<i>Қў-зи-чоқ</i>	<i>Пи-ёз</i>
		<i>Ош-паз</i>

5- расм:

<i>Мак-ка-жў-хо-ри</i>	<i>Қу-луп-най</i>	<i>Ша-кар</i>
<i>Да-рахт</i>	<i>Маж-нун-тол</i>	<i>Қо-шиқ</i>
<i>Қуш-ча</i>	<i>Шаш-ка</i>	<i>Қиш-лоқ</i>
<i>Қо-воқ</i>	<i>Шол-ғом</i>	<i>Му-шук</i>
<i>Жи-ра-фа</i>	<i>Шарф</i>	<i>Тош-ба-қа</i>

6- расм:

Ка-лиш	Пи-чоқ	Ғун-ча
Лаб	Со-чиқ	Ли-ней-ка
Чу-мо-ли	Ол-ча	Ер — йўл-доши
Ғу-май	Эч-ки	Де-ра-за
Чой-нак	Ар-ча	
Ча-на	Чуч-мо-ма	

7- расм:

Шол-ғом	Даст-рў-мол	Трам-вай
Ра-см	Ол-хў-ри	Тро-лей-бус
Руч-ка	Мет-ро	Торт
Гул		

8- расм:

Са-да	Чанг-ют-гич	Ка-лен-дарь
Хў-роз	Кам-пир	Га-рим-до-ри
Бод-ринг	Те-ле-ви-зор	Кун-га-бо-қар
Ол-ма	Даф-тар	

9- расм:

Гул-лар	Ма-то	Кўй-лак
Вар-рак	Лай-лак	Ла-ган
Лам-поч-ка		

10- расм:

Гў-дак	Ка-рам	Қуш-ча
Алиф-бе	Саб-за-вот-лар	А-сал
Те-ле-фон		

11- расм: **12- расм:**

Хов-ли	Хона
По-лиз	

13- расм:

Ўқувчи кампирга ёрдам бермоқда.

Ўқувчи мактабга кетмоқда.

Қиз олча термоқда.

14- расм:

Бола юзини ювмоқда.

Бола чой ичмоқда.

Бола партада ўтирибди.

Бола мактабдан уйга қайтмоқда.

Май

Тоғлар шалола билан,
Адирлар лола билан,

Юрт обод дала билан,
Чиқди майнинг олдига.

Анвар Ҳожи

Қоржоним, қоржон

Қору, қору қор,
Ёғсайдинг бир бор:
Кетиб чанг, ғубор.

Дил тортар равшан,
Соғиндим, ишон
Қоржоним, қоржон...

Х. Шарипов

Тўрғай

Тўрғай, тўрғай,
 ҳой тўрғай,
Жим утирсанг не
 бўлғай?
Тўрғай баланддан
 боқиб,
Дейди қанотин қоқиб:
— Офтоб кўчиб юрибди.

Айламасам мен
 парвоз,
Вазминлашар ер бир
 оз.
Енгиллатиб ер юкин
Учмоқдаман мен
 бугун!

Т. Йўлдош

Йўл юрганда

Йўл юрганда қараб юр,
Ён-верингга.
Қора юқмас қарасанг,
ҳеч ерингга.

Кўкка боқиб юрар
 бўлсанг,
Гердайиб,
Йиқиласан бир кун
 мункиб,
ё тойиб.

Эркин Воҳидов

Қарағай

Бўйин чўзиб
Қарағай,
Ён атрофга
Қарағай.

Дер у:
Барча дарахтдан
Баланд — аканг
Қарағай.

Терак

Мен теракман,	Осмон менинг
Теракман.	елкамда.
Мен ҳаммадан	Ман оламга
Керакман.	Тиргакман.

Л—Р товушлари талаффузини
дифференциациялашга оид машқлар

Қуйидаги бўғинларни ва сўзларни аниқ талаффуз
этинг.

ла—ра	ла—ла—ла	лу—лу—лу
ло—ро	ра—ра—ра	лў—лў—лў
лу—ру	ло—ло—ло	рў—рў—рў
лў—рў	ро—ро—ро	пилла—пирра
лак—рак	лаҳм—раҳм	малла—марра
ланж—ранж	алла—арра	малҳам—марҳам.
ланг—ранг	лента—ранда	булоқ—биروق
бил—бир	ҳол—хор	илмоқ—ирмоқ
бел—бер	тол—тор	аҳил—ахир

Қуйидаги ибораларни ўқинг.

Волга — катта дарё.

Раъно Артек лагерида дам олди.

Болалар ойномага обуна бўлдилар.

Ўқувчилар экскурсияга бордилар.

Далада пахта терими бошланди.

Тошкентда кўп қаватли бинолар қурилди.

Шаҳло октябрат бўлди.

Гулноранинг Раъно исмли синглиси бор.

Ибораларни қуйидаги намунага қараб ўзгартиринг.

Мен олчани ликобчага солдим.	Биз олчани ликобчага солдик.
Сен олчани ликобчага солдинг.	Сиз олчани ликобчага солдингиз.
У олчани ликобчага солди.	Улар олчани ликобчага солдилар.

Мен телефонда Раҳима билан гаплашдим.

Мен ўртоғимга альбом бердим.

Мен лагерда дам олдим.

Мен тракторчи бўламан.

Қуйидаги саволларга жавоб беринг.

Ким балиқни овлайди?
 Айиқ қишда нима қилади?
 Кузда қалдирғоч қаерга учиб кетади?
 Рубобчи нима чалади?
 Поезд қаердан жўнайди?
 Тошкентда, ер остида нима қуриляпти?
 Биричи космонавт аёл ким?

Текшириш учун сўзлар: балиқчи, рубоб, иссиқ томонларга, ухлайди, вокзалдан, Валентина Терешкова, метро.

Нуқталар ўрнига тегишли ҳарфларни қўйиб ўқинг.

Ба...	да...ча	те..евизион
бу..бул	докто..	теми... /
бу...ут	гугу...т	да...а
га...стук	бу...гут	то...т

Эрта тонгдан музыка янғ...ади
 Фа...ҳоддан телеграмма олдик.
 Шаҳа...да бир неча болалар театри бор.
 Олтин куз ке...ди

Нуқталар ўрнига тегишли сўзларни қўйиб ўқинг.

Вазага чиройли ... солинган.
 Стол устига оқ ... ёзилган.
 ... иссиқ ўлкаларга учиб кетишди.
 Кузда .. қисқаради.
 Қушлар ёқимли ...
 Шифокор ... даволайди.

Текшириш учун сўзлар: гуллар, дастурхон, қўшлар, кунлар, сайрайди, касални.

Мақоллар

Ақлсиз — бугунини ўйлар,
 Ақлли — эртасин.
 Булбул гулзорда гўзал.
 Йигит булсанг мард бўл.
 Одобли бола оламга манзур.

Топишмоқлар

Уйнайди ушоқча, ўзида Оқ тойчоғим сургалади.
 битта оёқча. Оқ йўргакка буркалади.

Пиллақурт

Пилдириқ

Резина оёқлари,
Эгилган қулоқлари.
Унинг мотори бўлмас,
Минмасанг юра олмас,
Гар минсанг чопиб кетар,
Манзилга тезда етар.

Велосипед

Тим қора кичкина ҳол,
Тўхтатар йўлда дарҳол.

Нуқта

Тез айтишлар

Сора аллалайди, Лола арралайди.
Шамол гувиллайди, байроқ ҳилпирайди.
Қоровулнинг олови ловуллар, кучуги вовуллар.
Қуриб қолган қалампир, бўлиб қопти қорамтир.

Р — Л товушлари талаффузини
шеърларда дифференциациялаш

Толиб Йўлдош

Асқар Қосимов

Баракалла

Ёмғир

Баракалла сўзи нима
Бу қандай сўз?
Юраклардан портлаб чиққан.
Вулқондай сўз.
Балли яша!— деганлари
Шу бир сўзда
Баракалла сўзин олган
Борми сизда?
Бўлса қойил бола экан
Хўп мард экан.
«Баракалла» сўзи—мақтов,
Ҳурмат экан.

Бугун ҳаво бошқача,
Чунон оғир зил-зил.
Эртадан то кечгача,
Ер узра сув мил-мил.
Бирин-кетин томчилар,
Синар гўё чил-чил.
Гоҳ сув бетин чимчилар,
Гоҳ товланар хил-хил.

Т. Акбархўжаев

С. Жаббор

Гулни совға қиламиз

Деҳқон қушлар

Қўғирчоғим Ҳилола,
Юр терайлик гул-лола!
Қара, келди, навбаҳор,
Эриб кетди оппоқ қор,
Тур ўрнингдан тура қол
Мен бошлай сен юра қол,

Сабзи экар қуёнлар,
Қуёнлар — ёш деҳқонлар.
Хуш кўришар сабзини,
Туш кўришар сабзини.
Сабзи унар бир дона,
Қуёнвой парвона,

Қўлингни бер юр бирга
Чиқайлик баланд қирга
Гул-лолалар терайлик,
Онамизга берайлик.

Улкан сабзи етилар,
Қандай қазиб ейдилар?
Тез йўлини топишар.
Бульдозерда тортишар,
Сабзи ўзи бир дона
Бир дона-ю ягона.

Ўткир Рашид

Ватаним

Чаман-чаман гулларга,
Сайроқи булбулларга,
Тошқин дарё, қўлларга
Бойдир гўзал Ватаним.
Кўкни қучган уйларга,
Бахт келтирган тўйларга
Қувноқ ва шўх қуйларга,

Бойдир гўзал Ватаним.
Ягонадир чиройинг.
Эл бағридек бағринг кенг.
Сен ҳаёт, илҳом бердинг
бор бул гўзал Ватаним.

Ш. Саъдулла

Турналар

— Биз турналар, олисдан,
Узоқ элдан келамиз.
Булутларнинг устидан,
Шамолдай тез еламиз.
Денгизлардан,
Тоғлардан,
Дарёлардан,

Боғлардан,
Қўллардан,
Каналлардан,
Сойлардан,
Саройлардан.
Қишлоқлардан,
Эллардан
Ошиб, сизга учамиз
Юртингизни қучамиз.

У Ч И Н Ч И Қ И С М

К, Г, Х (Қ, Ҳ, Ғ) ТОВУШЛАРИНИ ТУҒРИ ТАЛАФФУЗ ЭТИШГА УРҒАТИШ МЕТОДИКАСИ

К товуши портловчи, жарангсиз, тил орқа ундош товушидир.

Г товуши эса портловчи, жарангли, тил орқа ундош товушидир.

Талаффуз пайтида тилнинг орқа қисми юмшоқ танглай томон ёйсимон шаклида кўтарилиб, пастки тишларга тегиб туради. Қаттиқ танглай билан тилнинг ўрта қисми орасидаги масофа тораяди. Шу масофа-

дан сиқилиб, куч билан ёриб чиққан ҳаво к ва г ундош товушини ҳосил қилади.

Х товуши жарангсиз, чуқур тил орқа ундош товушидир.

Х товуши талаффузи вақтида лаблар ва тишлар оралиғи ўртача кенгликда очик бўлади. Тилнинг ўрта ва охири (орқа) қисми ёйсимон шаклида юқори томон кўтарилиб, танглайга тегиб туради. Қаттиқ танглай билан тилнинг охири қисми ўртасида маълум оралиқ ҳосил бўлади. Юмшоқ танглай эса бир оз кўтарилади. Тилнинг орқа қисми ва юмшоқ танглай оралиғидан сирғалиб ўтган ҳаво тўлқини юмшоқ танглайни титратиб шовқин ҳосил қилади.

Х товуши жарангсиз, бўғиз ундош товушидир.

Х товуши талаффузи вақтида артикуляция органи аввалги товушдек бўлиб, бутун нутқ органи эркин ҳолатда бўлади. Чиқаётган ҳаво оқими ҳеч қандай тўсиққа учрамай, х ундош товушини ҳосил қилади. Бу товуш талаффуз этилганда кекирдакда бир озгина титраш сезилади.

Қ товуши портловчи, жарангсиз, чуқур тил орқа ундош товушидир. Уни талаффуз этиш пайтида тишлар оралиғи бир бармоқ кенлигида очик бўлиб, лаблар эркин ҳолатда туради. Тилнинг чекка қисми юқори тишлар қаторига тегиб туради.

Тилнинг орқа қисми ва ўзаги ёйсимон шаклида эгилиб, кўтарилиб турган юмшоқ танглайга тегади. Бунда тил ўзак томон тортилиб тил билан қаттиқ танглай орасидаги масофа тораяди. Ҳаво оқими торайган масофани ёриб чиқиб, шовқинли қ товушини ҳосил қилади.

Ғ товуши чуқур тил орқа, жарангли, сирғалувчи ундош товушидир.

Талаффуз пайтида тишлар оралиғи қ товуши талаффузи вақтидагидан кенгроқ очилиб, тил учи пастки тишлар қаторига тегиб туради. Лаблар қ товушидагидек икки ёнга томон бир оз тортилади. Қаттиқ танглай билан тил юзаси оралиғидаги масофа бир текисда бўлмайди. Чиқаётган ҳаво оқими тил орқа қисми ва юмшоқ танглай орасидан сирғалиб чиқиб, кўтарилган юмшоқ танглайни тебратади.

К, Г, Х, Қ, Ғ, Ҳ товушларининг нотўғри талаффуз этилишини *каппацизм, гаммацизм, хитизм* деб аталади.

К, Қ — товушларининг бошқа товушлар билан ал-

маштириб талаффуз этилишини *паракаппацизм* дейилади. Масалан, *копток — топтот; каптар — таптар, қанд — тант, қор — тор.*

Г, Ғ — товушларнинг бошқа товушлар билан алмаштириб талаффуз этилишини *параграммацизм* деб юритилади. Масалан *гул — дул, гузал — тузал, ён-гоқ — ёнқоқ, ёғ — ёқ.*

Х, Ҳ — товушларнинг бошқа товушлар билан алмаштириб талаффуз этилишини *парахитизм* деб аталади. Масалан, *хона — тона, кат — кат, ҳаво — каво, ҳолва — толва.*

К, Г, Х, Қ, Ғ, Ҳ товушлари талаффузидаги камчиликларни қуйидаги усуллар ёрдамида бартараф этиш мумкин.

К товушини ҳосил қилишда болага та-та-та бўғинини айтиш таклиф этилади, шу вақтнинг ўзида шпатель ёрдамида тилни учи босилиб, орқага бир оз итарилади. Бунда аввало *кя*, сўнгра тил ичкароқ итарилганда *ка* бўғини эшитилади. *к* товуши артикуляцияси аниқ бўлгандан сўнг механик воситалар ёрдамисиз *к* товушини талаффуз этиш тавсия қилинади ва у бўғин, сўз, гаплар, шеърларни айтириш ёрдамида мустаҳкамлаб борилади. *г, ғ ва ҳ, қ* товушларни ҳосил қилишда ҳам юқорида айтиб ўтилган усуллардан фойдаланилади, лекин бунда *г* товуши *д* товушидан (*дя-дя-дя-гя-гя-гя*), *х* товуши *с* товушидан ҳосил қилинади (*ся-ся-ся-хя-хя-хя*).

Тил орқа товушларини механик воситалар ёрдамида ҳосил қилиш босқичлари қуйидаги жадвалда кўрсатилган.

Ҳосил қилинаривган товушлар	ёрдамчи бўғин	1 босқич	2 босқич	3 босқич
К	та	тя	кя	ка
Г	да	дя	гя	га
Ҳ	са	ся	хя	ха
Қ	та	тя	қя	қа
Ғ	да	дя	ғя	ға
Ҳ	с	ся	ҳя	ҳа

Тил орқа товушларининг
талаффузини мустаҳкамлашга
оид машқлар

Ж товушли бўғинлар ва сўзларни аниқ талаффуз этинг:

ка—ка—ка—карам	ак—ак—ак—калтак
ко—ко—ко—конток	ок—ок—ок—ток
ку—ку—ку—куз	ук—ук—ук—кучук
кў—кў—кў—кўз	ўк—ўк—ўк—кўк
ки—ки—ки—кир	ик—ик—ик—кичик

каптар	акробат	какао	кесак	касса	курмак
копток	калтак	калта	кекирдак	кўза	куртак
космос	капалак	кул	челак	кўча	кучук
акс	ипак	мактаб	тераk	кўрпа	галтак
акварель	йўлак	какку	канал	марка	маяк
	бўлак	кепак	карвон	папка	лайлак
				рамка	

Қуйидаги ибораларни ўқинг.

Карим картошка экди.

Экинлар кўкарди.

Какку учиб кетди

Акам колхозда — иқтисодчи.

Комила билан Малика иккита китоб олди.

Малика далада капалак тутди.

Картошка, карам каби полиз экинлари пишди.

Ибораларни қуйидаги намунага қараб ўзгартиринг.

Мен Акмалнинг кийимини кийдим.

Сен Акмалнинг кийимини кийдинг.

У Акмалнинг кийимини кийди.

Биз Акмалнинг кийимини кийдик.

Сиз Акмалнинг кийимини кийдингиз.

Улар Акмалнинг кийимини кийдилар.

Мен кутубхонадан китоб олдим.

Мен терак кўчатини ўтқаздим.

Мен колхозда трактор ҳайдайман.

Мен таътилда «Артек» лагерига бордим.

Қуйидаги саволларга тўлиқ жавоб беринг.

Китобларни қаердан олиш мумкин?

Космосга ким учади?

Колхозда ким ишлайди?

Қишда болалар нима учадилар?

Сиз қайси шаҳарда яшайсиз?

Тегириши учун сўзлар: кутубхонадан, космонавт, колхозчилар, коньки, Тошкентда.

Қуйидаги саволларга тўлиқ жавоб беринг.

Қайси транспортнинг номида к товуши бор?

Қайси дарахтнинг номида к товуши бор?

Қайси уй жиҳозларининг номида к товуши бор?

Қайси ҳайвонларнинг номида к товуши бор?

Қайси сабзавотларнинг номида к товуши бор?

Қайси гулларнинг номида к товуши бор?

Қайси идишларнинг номида к товуши бор?

Қайси касбларнинг номида к товуши бор?

Қайси паррандаларнинг номида к товуши бор?

Қайси кийимларнинг номида к товуши бор?

Қайси қизлар ва болаларнинг номида к товуши бор?

Тегириши учун сўзлар: такси, мотоцикл, терак, каравот, шкаф, этажерка, коса, коляска, какку, лайлак, карам, картошка, акробат, космонавт, капитан, карнайгул, печакгул, ўрдак, шапка, кўйлак, кофта, костюм, Қарима, Шавкат, челак, Акмал, Ҳаким, Назокат, эчки, читтак, редиска.

Мақоллар

Бирликсиз куч бўлмас.

Билимлининг йўли — нур,

Билимсизнинг кўзи — кўр.

Топишмоқлар

Кўп йиллар яшар ўзи,

Сира юмилмас кўзи.

Тонг отару бўлар кеч,

Ўз жойидан жилмас ҳеч.

Кундузи иззатда,

Кечаси хизматда.

Кўрна

Ҳайкал.

Деворда бор сўзанам,

Унда яшар кенг олам.

Харита

Тез айтишлар

Ўктам кўм-кўк, кўркам расми кўм-кўк қаламда чизмоқда.

Ойқиз оқ тепада оқ каптарни, кўк тепада кўк каптарни кўриб қараб қолди.

Оқ чойнакка кўк қопқоқ, кўк чойнакка оқ қопқоқ.

Г товушли бўғинларни, сўзларни аниқ талаффуз этинг.

га—га—га—газ	аг—аг—аг—жанг
го—го—го—гоҳ	ог—ог—ог—технолог
гу—гу—гу—гул	уг—уг—уг—плуг
гў—гў—гў—гўл	ўг—ўг—ўг—сўнг

газ	гулзор	сингил	универмаг
гавда	Гулнора	гулдон	занг
гилос	гуруч	заргар	барг
гитара	гўшт	илгак	тонг
гайка	гўзал	жанг	бодринг
галстук	денгиз	кенг	гулзор
гараж	енгил	плуг	ганг
грипп	лаган	заранг	гулбарг
глобус	сигир	филолог	чувалчанг
гулбеор			

Қуйидаги ибораларни ўқинг.

Гуллар очилди.

Ёзги таътил тугади.

Барглар ерга тўкилди.

Гулноранинг Гулбаҳор исмли синглиси бор.

Қуйидаги саволларга тўлиқ жавоб беринг.

Биринчи космонавт ким?

Кузда дарахтдан нима тўкилади?

Болалар ёзда қаерда дам оладилар?

Паловни қайси идишга сузилади?

Текшириш учун сўзлар: Ю. Гагарин, барг, лагер, лаган.

Ибораларни қуйидаги намунага қараб ўзгартиринг.

Мен Гулнорага гилос бердим.

Биз Гулнорага гилос бердик.

Сен Гулнорага гилос бердинг.

Сиз Гулнорага гилос бердингиз.

У Гулнорага гилос берди.

Улар Гулнорага гилос бердилар.

Мен рўзномага мақола ёздим.

Мен гулни гулдонга солдим.

Қуйидаги саволларга тўлиқ жавоб беринг.

Қайси транспортларнинг номида *г* товуши бор?
 Қайси дарахтларнинг номида *г* товуши бор?
 Қайси ҳайвонларнинг номида *г* товуши бор?
 Қайси сабзавотларнинг номида *г* товуши бор?
 Қайси гулларнинг номида *г* товуши бор?
 Қайси идишларнинг номида *г* товуши бор?
 Қайси касбларнинг номида *г* товуши бор?
 Қайси кийимларнинг номида *г* товуши бор?

Текшириш учун сўзлар: Наргис, шойигул, гладиолус, капгир, гилос, галстук, гармдори, кенгуру, лаган, сигир, бодринг, филолог, технолог, геолог, лавлаги, жигули, волга.

Мақоллар

Гап билгунча, иш бил,
 Гапнинг қисқаси яхши.
 Орзуга айб йўқ.
 Поклигинг — соғлигинг,
 Бугунги ишни — эртага қўйма.

Топишмоқлар

Сочи ўсган, бели боғланган,	«Тег, Тег!» десам тегмайди,
Ифлосликка қарши чоғланган.	«Тегма» десам тегади.

Супурги

Ҳаммани кийинтириб, ўзи яланғоч ётади.	Бир ўра, бир ўрада минг ўра.
--	------------------------------

Игна

Лаб
Ангишвона

Тез айтишлар

Гулнора гулдонга гул қўйдими?
 Гулнора гулдондан гул олдимми?
 Тез айтгину, тез гапир,
 Тез айтганга бир патир.
 Гулноз гузардаги гулзордан гул узди.

Х товушли бўғинларни ва сўзларни аниқ талаффуз этинг.

ха—ха—ха—хат	ах—ах—ах—ахта
ҳо—ҳо—ҳо—ҳол	ох—ох—ох—дўзох
хи—хи—хи—хина	их—их—их—мих
ху—ху—ху—хурма	уҳ—уҳ—уҳ—руҳ
хў—хў—хў—хўра	ўҳ—ўҳ—ўҳ—шўх

халқ	ханда	хона
хамир	ханжар	холис
хашак	хўрда ,	бахт
хазон	хўроз	бахмал
хурмо	хўтик	гулхан
хумдон	михча	тахт
дарахт	мошхўрда	чарх
Дархон	пахса	шоҳ
дилхуш	пахта	шўх
калхат	порох	ахлат
шахта	сершоҳ	ахборот
шахмат	тарих	ахлоқ
яхши	ҳола	архар

Қуйидаги ибораларни ўқинг.

Дарахтнинг барги тўкилди.

Пахта терими бошланди.

Хайрулло дарахт шохини кесди.

Хирмонда пахта кўп.

Биз Хивада бўлганмиз.

Олхўри яхши ҳосил берди.

Колхозда отхона, молхона бор.

Халил пахта терди.

Қуйидаги саволларга тўлиқ жавоб беринг.

Музда қандай ўйин ўйнашади?

Лагерь очилган кунда нима ёқишади?

Бизнинг бойлигимиз нима?

Конвертга нима солинади?

Телевизорда ҳар кун нима кўрамиз?

Текшириш учун сўзлар: хоккей, гулхан, пахта, хат, ахборот.

Ибораларни қуйидаги намунага қараб ўзгартиринг.

Мен хоккей ўйнашни яхши кўраман.

Сен хоккей ўйнашни яхши кўрасан.

У хоккей ўйнашни яхши кўради.

Биз хоккей ўйнашни яхши кўрамиз.

Сиз хоккей ўйнашни яхши кўрасиз.

Улар хоккей ўйнашни яхши кўрадилар.

Мен Тоҳирга хат ёздим.

Мен совхозга бориб ишладим.

Мен машинада пахта тердим.

Қуйидаги саволларга тўлиқ жавоб беринг.

Қайси транспортларнинг номида *x* товуши бор?

Қайси дарахтларнинг номида *x* товуши бор?

Қайси ҳайвонларнинг номида *x* товуши бор?

Қайси сабзавотларнинг номида *x* товуши бор?

Қайси гулларнинг номида *x* товуши бор?

Қайси идишларнинг номида *x* товуши бор?

Қайси касбларнинг номида *x* товуши бор?

Қайси паррандаларнинг номида *x* товуши бор?

Қайси кийимларнинг номида *x* товуши бор?

Тегишириш учун сўзлар: пароход, теплоход, хумдон, хуроз, хўтик, архар, жўхори, олхўри, шахматчи, гулхайри.

Мақоллар

Ботирдан яхши иш қолар,

Донодан — яхши сўз.

Чин сўз — муўтабар.

Яхши сўз — мухтасар.

Ҳурмат қилсанг,

Ҳурмат кўрасан.

Топишмоқлар

Пиширсанг ош бўлар,

Пиширмасанг қуш бўлар.

Қордай оппоқ

Юнгдай юмшоқ.

Тухум.

Пахта

Боши тароқ,

Думи ўроқ.

Юриб-юриб тангадай жойни олади.

Хўроз

Ҳасса

Тез айтишлар

Чархчи чархлар,

Қайчи ярқирар.

Осмонда бир жуфт калхат,

Бири оқ дум калта кал калхат.

Бири қора дум калта кал калхат.

Хаскаш хашакни хаш-паш дегунча хаскашлайди.

Ҳ товушли бўғинларни ва сўзларни аниқ талаффуз қилинг.

ҳа—ҳа—ҳа—ҳаво
ҳо—ҳо—ҳо—ҳол
ҳи—ҳи—ҳи—ҳинд
ҳу—ҳу—ҳу—ҳусн
ҳў—ҳў—ҳў—ҳўкиз

аҳ—аҳ—аҳ—аҳд
оҳ—оҳ—оҳ—оҳу
иҳ—иҳ—иҳ—сиҳат
уҳ—уҳ—уҳ—туҳфа
ўҳ—ўҳ—ўҳ—кўҳна

ҳаво
ҳаёт
ҳарф
ҳазил
ҳайвон
ҳайкал
аҳд
аҳил
ҳалқум
ҳамшира
ҳаргиз
ҳандалак
даҳлиз
деҳқон

ҳовуз
ҳовли
ҳолва
маҳалла
маҳкам
ҳужум
ҳуштак
оҳак
соҳа
соҳиб
сиҳат
сиёҳ
сипоҳ
суллоҳ
тимсоҳ

аҳмоқ
жоҳил
саҳар
саҳна
саҳро
сиёҳдон
шарҳ
шаҳаншоҳ
шаҳло
паҳмоқ
раҳмат
шаҳар
шаҳло
шаҳзода
маҳси
Муҳайё

Қуйидаги ибораларни ўқинг.

Баҳодир доскани артяпти.

Аҳмад деразани очяпти.

Шаҳло гулларга сув қуйяпти.

Муҳаббат шаҳарга борди.

Маҳмуд билан Аҳмад мактабдан келдилар.

Ҳайвонот боғида турли ҳайвонлар бор.

Ибораларни қуйидаги намунага қараб ўзгартиринг.

Мен Маҳмуд билан ҳайвонот боғига бордим.

Сен Маҳмуд билан ҳайвонот боғига бординг.

У Маҳмуд билан ҳайвонот боғига борди.

Биз Маҳмуд билан ҳайвонот боғига бордик.

Сиз Маҳмуд билан ҳайвонот боғига бордингиз.

Улар Маҳмуд билан ҳайвонот боғига бордилар.

Мен ҳовлимизга гул экдим.

Мен ҳамшира бўламан.

Мен меҳнатни севаман.

Қуйидаги саволарга тулиқ жавоб беринг.

Қайси транспортларнинг номида ҳ товуши бор?

Қайси дарахтларнинг номида ҳ товуши бор?

Қайси уй жиҳозларининг номида ҳ товуши бор?
Қайси ҳайвонларнинг номида ҳ товуши бор?
Қайси сабзавотларнинг номида ҳ товуши бор?
Қайси гулларнинг номида ҳ товуши бор?
Қайси идишларнинг номида ҳ товуши бор?
Қайси паррандаларнинг номида ҳ товуши бор?
Қайси кийимларнинг номида ҳ товуши бор?

Текшириш учун сўзлар: ҳамшира, ҳолва, ҳукиз,
деҳқон, тимсох.

Мақоллар

Меҳнат, меҳнатнинг таги роҳат.
Ҳунар — зар, ҳунарсиз хор.
Ҳақ сўзга ўлим йўқ.

Топишмоқлар

Пастаккина бўйи бор,
Малла бўздан тўни бор.

Беҳи.

Бир бурчакда сўзлайди,
Ҳам чалади, куйлайди.
Ҳамма унинг сўзлаган,
Хабарини тинглайди.

Радио.

Тез айтишлар

Саҳарлаб шаҳардан ҳашарга бордим.
Шаҳардан ҳашарга саҳарлаб бордим.
Соҳиба, Забиҳа, саҳифани синчиклаб ўқиди.

Қ товушли бўғинларни ва сўзларни аниқ талаффуз
этинг.

қа—қа—қа—қанд

қо—қо—қо—қон

қи—қи—қи—қиз

қў—қў—қў—қўзи

ақ—ақ—ақ—ақл

оқ—оқ—оқ—оқ

иқ—иқ—иқ—ариқ

ўқ—ўқ—ўқ—ўқдон

қанд

қалам

қоп

қарам

қор

қош

қизил

қизилиштон

қалпоқ

қайиқ

қайчи

қайин

қора

қайрағоч

қонун

қовун

алоқа

қовоқ

қопқоқ

қошиқ

қават

қарға

қоплон

қарға

қозиқ

оқил

оқим

саёқ

совуқ

бақлажон

қарағай

қалампир

қуш

қалдирғоч

қути

қуён

бақатерак

қаймоқ	оқшом	нутқ
оқсоқ	оққуш	ризқ

Қуйидаги ибораларни ўқинг.

Қумри қўғирчоқ ўйнайди.

Қушлар бизнинг дўстимиз.

Ҳамма ёқ оппоқ қор билан қопланган.

Асқарнинг онаси тўқувчи.

Қуйидаги ибораларни намунага қараб ўзгартиринг.

Мен қордан қорбобо яса-
дим.

Биз қордан қорбобо яса-
дик.

Сен қордан қорбобо яса-
динг.

Сиз қордан қорбобо яса-
дингиз.

У қордан қорбобо ясади.

Улар қордан қорбобо яса-
дилар.

Мен синглимга қўғирчоқ олиб бердим.

Мен далага қовун узишга чиқдим.

Мен булоқдан сув ичдим.

Қуйидаги саволларга тўлиқ жавоб беринг.

Қайси транспортларнинг номида қ товуши бор?

Қайси дарахтларнинг номида қ товуши бор?

Қайси уй жиҳозларининг номида қ товуши бор?

Қайси ҳайвонларнинг номида қ товуши бор?

Қайси сабзавотларнинг номида қ товуши бор?

Қайси гулларнинг номида қ товуши бор?

Қайси идишларнинг номида қ товуши бор?

Қайси касбларнинг номида қ товуши бор?

Қайси паррандаларнинг номида қ товуши бор?

Қайси кийимларнинг номида қ товуши бор?

Текшириш учун сўзлар: қошиқ, қайрағоч, қайин, қарағай, қўй, айиқ, қарға, қалампир, қалдирғоч, қовун, қозон, қуён, қизилча, қизилиштон, оққуш, қизғалдоқ, қоқигул, қамчигул, қўқонгул, қалпоқ, ковоқ, бақлажон, қассоб.

Мақоллар

Қолган ишга қор ёғар.

Уқимаган оқсайди,

Уқиган ўқдай ўзар.

Уқиш бошқа — уқиш бошқа.

Топишмоқлар

Пакана хотин уй пойлар.

Қулф

Тарвузим бир оёқли,
Пасти рангдор буюқли.
Қурсатар ҳамма ёқни
Ҳам яқин, ҳам йироқли.

Глобус.

Тез айтишлар

Оқил оқ олма олди, оқ олмани Оқил олди.

Боқи ботир бузоқ боқар.

Қайроғочда қора қарға қари қаргани чўқиди.

Ғ товушли бўғинларни ва сўзларни аниқ талаффуз этинг.

ға—ға—ға—ғарч
ғо—ғо—ғо—ғор
ғу—ғу—ғу—ғунча
ғў—ғў—ғў—ғўза

ағ—ағ—ағ—жағ
оғ—оғ—оғ—боғ
уғ—уғ—уғ—буғ
ўғ—ўғ—ўғ—туғ

ғоз	ғўза	ғазна	ғалтак	ғалаба
ғор	ғўра	ғалва	ғалвир	ғўзапоя
ғарб	ғазал	ғалла	ғижжак	ғалладон
ғарч	ғарам	ғалча	ғилдирак	ғизғизон
айғир	боғбон	ёғин	оға	ноғора
айғоқ	буғдой	ёғоч	луғат	тоға
бағир	боғча	ёнғоқ	мағиз	тоғолча
жилға	жиғ	ёмғир	тоғора	урғу
ёғ	тиғ	димоғ	ёруғ	
жағ	тоғ	улуғ	яроғ	
буғ		уруғ	чўғ	

Қуйидаги ибораларни ўқинг.

Қўнғироқ чалинди.

Уйғун ғайратли бола.

Мактаб олдида боғча бор.

Турғун тўғри жавоб берди.

Дарсга қўнғироқ чалинди.

Боғдаги ёш дарахтлар ҳосилга кирди.

Пахта режаси ортиғи билан бажарилди.

Қуйидаги ибораларни намунага қараб ўзгартиринг.

Мен қўнғироқ чалдим.

Сен қўнғироқ чалдинг.

У қўнғироқ чалди.

Биз қўнғироқ чалдик.

Сиз қўнғироқ чалдингиз.

Улар қўнғироқ чалдилар.

Мен ғозларга дон бердим.
Мен гулларни суғордим.
Мен Ғанига ғалтак бердим.
Мен тоғда ёнғоқ тердим.

Қуйидаги саволларга тўғри жавоб беринг.

Қайси транспортларнинг номида *Ғ* товуши бор?
Қайси дарахтларнинг номида *Ғ* товуши бор?
Қайси уй жиҳозларининг номида *Ғ* товуши бор?
Қайси ҳайвонларнинг номида *Ғ* товуши бор?
Қайси сабзавотларнинг номида *Ғ* товуши бор?
Қайси гулларнинг номида *Ғ* товуши бор?
Қайси идишларнинг номида *Ғ* товуши бор?
Қайси касбларнинг номида *Ғ* товуши бор?
Қайси паррандаларнинг номида *Ғ* товуши бор?
Қайси кийимларнинг номида *Ғ* товуши бор?

Текишириш учун сўзлар: ғаладон, ғалвир, ғоз, бел-боғ, боғбон, ёғоч, зарғалдоқ, зағизғон, тоғолча, тоғора, ноғорачи, шолғом, сузғич, ёнғоқ.

Мақоллар

Яхши дўст — жон озиғи.
Ёмон дўст — бош қозиғи.
Ғайрат этган тоғни кесар.
Ғайрат — темир арқонни узар.
Дили тўғрининг — тили тўғри.

Топишмоқлар

Новча йигит том тепар.

Тоғда, боғда яшайди,
Қишин ёзин яшнайд.

Ёмғир.

Арча.

Икки ажиб қулоғи бор,
Бири сўзлар, бири тинг-лар.

Отдан баланд, итдан паст.

Телефон

Эгар.

Тез айтишлар

Ғани ғилдиракни ғизиллатиб ғилдиратди.
Қўнғироқ қўғирчоқникими, қўнғироқ қўзичоқникими.

К, Г, Х, Ҳ, Ғ, Қ, товушларини шеърларда мустаҳкамлаш

Баҳор байрами

Келди кўклам,
Келди Май куни,
Кўкда кезар оловли

Қуёш,

Баҳор байрами
Кўнгил қувон,
шодлан,
яйра тош!

Келди ёшлик,

Қўшиқ

Қайчи-қайчи,
Пўлат қайчи
Пўлат қайчи
Қўлимни кесди.
Муллаваччалар
Йўлимни тўсди.
Қаққа борасан?
Тоққа бораман.

— Тоғда мақасан?
— Писта чақаман.
Пистани мағзи
Қўқонни қанти.
Гул яхши-ю, гул яхши,
Гулнинг попуги яхши.
Хаю читти гул,
Хаю читти гул!

Муҳаммаджон Қўшоқов

Болалар ва ғозлар

Болалар:— Ғозлар қўшиқ куйлайсиз,
Ғоқ-Ғоқ-Ғоқ.

Қаерларда ўйнайсиз,
Ғоқ-Ғоқ-Ғоқ.

Ғозлар:— Чўмиламиз кўлларда,
Ғоқ-Ғоқ-Ғоқ.

Болалар: Ғозлар бизга айтингиз,
Ғоқ-Ғоқ-Ғоқ.
Нега оппоқ патингиз,
Ғоқ-Ғоқ-Ғоқ.

Ғозлар:— Чунки, сувлар тўлқини
Ғоқ-Ғоқ-Ғоқ.
Бизни ювар ҳар куни.
Ғоқ-Ғоқ-Ғоқ.

Болалар:— Келинг ўртоқ бўламиз,
Ғоқ-Ғоқ-Ғоқ.

Ғозлар:— Бирга ўйнаб-куламиз,
Ғоқ-оқ-оқ.

Терак

Кўк билан баҳслашган
 теракман,
 Демайман:— Осмонга
 тиргакман!
 Хурсандман, ҳаётда
 ўрним бор:
 Ҳар нақшин бинога
 керакман.

Совға беринг, Қорбобо!

Қорбобо қоп орқалаб,
 Арчамизни ёқалаб,
 Келаётир шу топда,
 Ҳар хил совға бор қопда.
 Ғоз,
 Хўроз,
 Оқ айиқ.

К—Г, К—Қ, К—Ҳ товушлари талаффузини
 дифференциациялашга оид машқлар
 К—Х товушли сўзларни аниқ талаффуз этинг.

калта-халта	кор-хор	касб-хасб	коса-хосса
канда-ханда	кон-хон	кун-хун	қумдон-хумдон
			кўп-хўп

Нуқталар ўрнига тегишли ҳарфларни қўйиб сўзларни ўқинг.

...апалак	ма...таб	Му...тор
...анда	ма...сум	Ма...туб
...алта	була...	Иста...
...одим	ду...оба	а...борот
	па...са	буйра...

Қуйидаги саволларга тўлиқ жавоб беринг.

Сен эрталаб соат нечада турасан?

Қизларни қайси исмларида *к, х* товушлари бор?

Ўғил болаларни қайси исмларида *к, х*, товушлари бор?

Кийимни нима билан тозалайди?

Текишириш учун сўзлар: тўққизда, Ҳамида, Комила, Ҳамид, Ҳабибулла, Қарим, чўтка.

Ибораларни қуйидаги намунага қараб ўзгартиринг.

Мен колхозда пахта тердим.

Сен колхозда пахта тердинг.

У колхозда пахта терди.

Биз колхозда пахта тердик.

Сиз колхозда пахта тердингиз.

Улар колхозда пахта тердилар.

Мен Комилга хат ёздим.
 Мен ёзги таътилни яхши ўтказдим.
 Мен китоб билан карта сотиб олдим.
 Мен Ҳамид билан хоккей ўйнадим.

Нуқталар ўрнига тегишли ҳарфларни қўйиб ибораларни ўқинг.

Акам менга ...оньки олиб берди.
 Бизнинг колхозимиз па...та экади.
 Жумҳуриятимизнинг пойтахти — Тош...ент.

Нуқталар ўрнига тегишли сўзларни қўйиб ибораларни ўқинг.

Акам билан сабзаот ... бордик. Этажеркада ... тахланган.

Мен хамир овқатни ... кўраман.
 Холамнинг уйи шаҳарнинг серқатнов ... жойлашган.

Овчилар ... пароходларда юриб овлайдилар.

Текшириш учун сўзлар: дўконига, китоблар, яхши, кўчасида, китни.

Мақоллар

Ақли борнинг бахти бор.
 Бахилнинг боғи кўкармас.
 Билим — бахт келтирар.
 Кўп гапдан, оз бўлса ҳам иш яхши.

Топишмоқлар

Кичкина митти,	Икки япроқ бир танда
Холхўжани йиқитди.	Кезар ёзда чаманда

Уйқу.

Капалак.

Тез айтишлар

Осмонда иккита калхат,
 Бирининг оқ думи калта калхат,
 Бирининг қора думи калта калхат.

Қ—Қ товушлари талаффузини дифференциациялашга оид машқлар

камар-қамар	карам-қарам	қон-қон
карта-қарта	қаср-қаср	қўр-қўр
ковак-қовоқ	қамал-қамал	қув-қув

комил-қобил	кир-қир	акс-ақл
кўра-қўра	кисса-қисса	дук-дўқ
	кўрик-қўриқ	даққи-дакки

Нуқталар ўрнига тегишли ҳарфларни қўйиб сўзларни ўқинг.

...етмон	ар...он	чойна...
...алдирғоч	то...ча	қуймо...
...ўза	чўт...а	сари...
...ино	ра...с	попу...
...алит	ма...таб	печа...

Қуйидаги саволларга тўлиқ жавоб беринг.

Тикувчи нима тикади?
 Дарсга кириш учун нима чалинади?
 Қишда нима ёғади?
 Унни нимада элайди?

Текшириш учун сўзлар: элак, қор, кийим, қўнғироқ.

Ибораларни қуйидаги намунага қараб ўзгартиринг.

Мен Қаримага қора қалам бердим.
 Сен Каримага қора қалам бердинг.
 У Қаримага қора қалам берди.
 Биз Каримага қора қалам бердик.
 Сиз Каримага қора қалам бердингиз.
 Улар Каримага қора қалам бердилар.

Мен магазиндан оқ қанд олиб келдим.
 Мен Маликага ёнғоқ чақиб келдим.
 Мен таътилда қишлоққа бордим.
 Мен кўп қаватли бинода яшайман.

Нуқталар ўрнига тегишли ҳарфларни қўйиб ибораларни ўқинг.

Кузда ...алдирғочлар иссиқ томонларга учиб кетади.

...итоб ва дафтар — ўқув ...уроли.
 Қобилнинг у...аси аълочи.
 Кичкина И...бол ариқ бўйида ўйнайди.
 Биз китоб ў...ишни севамиз.

Мақоллар

Бўридан қўрққан ўрмонга кирмайди.
 Ёш келса — ишга, қари келса — ошга.

Китоб — ақл қайроғи.
Кўкка боқма,
Кўпга боқ.

Топишмоқлар

Кўшалоқ товоқ,
Ичи тўла ёғ. Гуллаганда ой дейсиз,
Пишгач, тотиб мой дейсиз.

Ёнғоқ. *Кунгабоқар*

Пак-пакана бўйи бор,
Етти қават тўни бор. Қаноти йўқ учади,
Дала боғни қучади,

Пиёз. *Узи жуда ҳам юмшоқ*
Пахтадек рангги оппоқ.

Қор.

Тез айтишлар

Саккизта кўк каптарни, тўққизта тўқ каптарга
кўпайтиринг, тўққизта тўқ каптарни саккизта кўк кап-
тарга кўпайтиринг.

Оқ теракда кўк новда, кўк теракда оқ новда.

Ариқ лабида беш терак, беш теракка сув керак.

Оқ чойнакка кўк қолқоқ, кўк чойнакка оқ қолқоқ.

Г—Қ товушлари талаффузини
дифференциациялашга оид машқлар

Қуйидаги сўзларни аниқ талаффуз этинг.

кал-гал
кар-гар
карс-гард
кавла-гавда

кул-гул
кўр-гўр

курс-гурс
кўл-гўл

Қуйидаги саволларга тўлиқ жавоб беринг.

Қутубхонадан нима олинади?

Кийимлар қаерда сотиб олинади?

Дарахт барглари нима қилди?

Сен қаерда яшайсан?

Деворга нима осилган?

Текшириш учун сўзлар: магазиндан, тўкилади, Тош-
кентда, гилам, китоб.

Ибораларни қуйидаги намунага қараб ўзгартиринг.

Мен Гули билан мактабда
ўқийман.
Сен Гули билан мактабда
ўқийсан.
У Гули билан мактабда
ўқийди.

Биз Гули билан мактабда
ўқиймиз.
Сиз Гули билан мактабда
ўқийсиз.
Улар Гули билан мактаб-
да ўқийдилар.

Мен киоскадан рўзнома сотиб олдим.
Мен гулни ўқитувчимизга бердим.

Нуқталар ўрнига тегишли ҳарфларни қўйиб ибораларни ўқинг.

Бизнинг синфимиз ик...инчи қаватда.
Синфимизда кичик-кичик тува...ларда ...уллар бор.
...арима мактабга эрта ...елди.

Нуқталар ўрнига тегишли сўзларни қўйиб ибораларни ўқинг.

Бинафша — баҳорнинг биринчи

Акмал ... ўқиди.

Маликанинг Попук деган ... бор.

Нигора кашта тикишни ...

Кеча ... кинофильм кўрди.

Текшириш учун сўзлар: гули, рўзнома, янги, ўрганди, мушуги.

Мақоллар

Қамтарга — камол,
Манманга завол.
Қаттага ҳурматда бўл,
Кичикка иззатда бўл.
Уйинг тор бўлса ҳам,
Қўнглинг кенг бўлсин.

Топишмоқлар

Тушдан ўзгаси кўринмас кўзига,
Қийинган кўйлаги кўринмас ўзига,

Инак қурти.

Қат-қат кўйлаги бор, тугмаси йўқ.

Карам

Тун, кўйлагим, белбоғим,

Ердан унган бойлигим.

Пахта

Тез айтишлар

Уктам кўм-кўк кўклам расмпни кўк қаламда чиз-моқчи.

Оқ кўйлакка кўк тугма, кўк кўйлакка оқ тугма.

Жуварани чумчуқ, еб кетди.

Эгаси эртага келаман деб кетди.

Келмай кеткур кўр чумчуқ,

Жуварани эгаси келгунча вайрон қиб кетди.

Қ, Г, Х, Қ, Ғ, Ҳ — товушларини
шеърларда, ҳикояларда
дифференциациялаш

Пашша ғин-ғинг этади,

Марғилонга етади.

Марғилоннинг қизлари

Аччиқ олма экади.

Аччиқ олма пишибди,

Тол кўчага тушибди,

Тол кўчаси тор экан,

Йўлда баззоз бор экан.

Баззознинг қизлари

Дока шолга зор экан.

Қор ёғди гупуллатиб,

Қорбобо дукуллатиб,

Кириб келди боғчамизга

Соқолини селкиллатиб.

Уйғун

Гулдор капалак

Аҳмад бир кун боққа кирди Узаман деб қўл чўзувди,
Даста-даста гул терай деб, Гул тўсатдан учиб кетди.
Хурсанд қилиб дўстларимни Аввалига шошиб қолиб,
Қучоқ-қучоқ гул терай деб. Аҳмад бирдан чўчиб кетди.

Кейин билса гул дегани

Гул эмас, бўлак экан.

Чўп бошида қўниб турган.

Гулдор капалак экан.

Ш. Саъдулла

Бола ва Тўрғай

Сайра, тўрғай, жон тўрғай,

Сайрасанг кўнгил тўлғай.

Келганида ҳар баҳор,

Сени кутаман наҳор.

Тайёрлайман ин сенга,

Сайраб берасан менга.

Менинг отимдир Аҳмад,
Тўрғай дейди — Кўп раҳмат!
Сайрайди тинмай турғай,
Сайраса кўнглим тўлғай.

О. Холмирзаев

Олақарға

Олақарға гағ деди,	Олақарға гағ деди,
Менинг вақтим чоғ деди.	Менинг вақтим чоғ деди.
Севган уйим дарахт-у,	Меҳмон келар уйингга,
Уйнар ерим боғ деди.	Кўрпачангни қоқ деди.

Меҳрибон қиз

Дарсдан кейин Муҳаббат ва унинг ўртоқлари пионерлар уйига бормоқчи эдилар. Ўртоқлари Муҳаббатни кутдилар, лекин у келмади. Кейин Каримани уларникига юбордилар. Қарима Муҳаббатларникига келиб, уни чақирди. Муҳаббат чиқди.

Қарима унга «Юр, Муҳаббат, пионерлар уйига борамиз, ҳамма сени кутяпти»,— деди.

— Қарима, мен бугун пионерлар уйига бора олмайман. Онам касал. Отам ишда, кичкина укам боғчада. Мен онамга қарайман, укамни боғчадан олиб келаман. Ундан кейин овқат пишираман. Кейин эса дарсларимни тайёрлайман,— деди Муҳаббат.

Болалар, сиз ҳам онангизга ана шундай меҳрибон бўлинг!

Тулки билан ғозлар

Бир куни бир тулки ўтлоққа келибди. Ўтлоқда ажойиб семиз-семиз ғозлар сайр этиб юрган экан. Тулки уларни кўриб, жуда севиниб кетибди-да:

— Маза бўлди, ҳозир ҳаммангизни ейман!— дебди.

Ғозлар эса:

— Тулкижон, бизларни ема раҳм қил!— деб ялинишибди.

— Раҳм қилиш-а, бўлмаган гап. Ҳаммангизни ейман,— дебди яна тулки.

Энди қандай қилиб қутулсак экан, деб ўйлаб қолишибди ғозлар. Шунда биттаси:

— Тулкижон, ўлиш олдидан битта қўшиқ айтишимизга рухсат бер. Қўшиқни айтиб бўлганимиздан кейин ҳаммамизни ейсан. Ҳатто ўзимиз қаршингда қа-

тор тизилиб турамыз, семизроғимизни танлашинг осон бўлади,— дебди.

— Майли, қўшиқ айтсанглар айта қолинглар, дебди Тулки.

Дастлабки битта ғоз қўшиқ айтибди. Унинг қўшиғи мана бунақа узундан-узоқ экан: «Ға-ға-ға, ға-ға-ға-ға!..»

Ундан кейин иккинчи ғоз жүр бўлибди: «Ға-ға-ға, ға-ға-ға-ға-ға-ға!..»

Ундан кейин учинчи ғоз: «Ға-ға-ға-, ға-ға-ға, ға-ға-ға-ға»,— деб қўшиқ бошлабди.

Улардан сўнг тўртинчиси хониш қилибди: «Ға, ға, ға-ға-ға, ға-ға-ға-ға, ға-ға-ға».

Тўртинчи ғоздан кейин бешинчи ғоз ҳам: «Ға-ға-ға, ға-ға-ға-ға»,— деб қўшиқ бошлабди.

Охири ҳамма ғозлар биргаликда қичқириб, «ға», «ға», «ға», лашишга тушибдилар: «Ға-ға-ға, ға-ға-ға, ға-ға-ға, ға-ға-ға»...

Қачонки ғозлар қўшиғи тамом бўлса, эртақ ҳам тугайди. Шундагина тулки ғозларни ейди.

Бироқ, ақлли ғозлар қўшиқни тўхтатишни ўйлашмабди. Улар ҳозир ҳам: «ға-ға-ға», «ға-ға-ға»,— деб қичқиршиб туришган эмиш.

Т У Р Т И Н Ч И Қ И С М

ЖАРАНГЛИ ВА ЖАРАНГСИЗ УНДОШ ТОВУШЛАР

Талаффуз вақтида оғиз бўшлиғида тўсқинларга учраб, шовқин билан ҳосил бўладиган товушлар *ундош товушлар* деб аталади.

Ундош товушлар икки турга — жарангли ва жарангсиз товушларга бўлинади. Фақат шовқиндангина иборат бўлган товушлар *жарангсиз*, шовқин билан бирга озми-кўпми овоз қўшилиб айтиладиган товушлар эса *жарангли* ундош товуш деб аталади.

к, п, с, т, ф, ш, ч, қ, х, ц, җ товушлар жарангсиз ундош товушларга, *р, л, м, н, й, г, б, з, д, в, ж, ғ* жарангли ундош товушларга киради.

Жарангли ва жарангсиз ундош товушлар талаффуз вақтида артикуляцион органларнинг ҳолати, чиқаётган ҳаво оқимининг оғиз бўшлиғида тўсиқларга дуч келиши натижасида ҳосил бўлиши ҳамда овоз пайчаларининг иштироки билан фарқ қилинади.

Жарангли товушлар талаффузи вақтида овоз пайчалари очиқ бўлиб, улар товуш ҳосил бўлишида иштирок этмайди. Ҳаво оқими куч билан ташқарига чиқади.

В, Ф, Б, Д, товушларини тўғри талаффуз этишга ургатиш методикаси

В, ф товушлари талаффуз этилганда артикуляцион органлар қуйидаги ҳолатда бўлади.

Ф товуши сирғалувчи, жарангсиз лаб-тиш ундош товушидир. Талаффуз вақтида пастки лаб — олдинга юқориги тишлар томон кўтарилиб, ҳаво оқимининг чиқиши учун тор бўшлиқ яратади. Юқори лаб-енгилгина кўтарилади ва юқори тишлар кўриниб туради. Пастки тишларни пастки лаб ёпиб туради. Тил учи кўтарилиб ўрта қисмида салгина ёй шакли ҳосил бўлади. Юмшоқ танглай кўтарилиб, қаттиқ танглай билан тил орасида кенг масофа ҳосил бўлади. Овоз пайчалари очиқ бўлиб, товуш ҳосил бўлишида иштирок этмайди. Ҳаво оқими тиш ва лаб орасидан куч билан сирғалиб чиқади ва **Ф** ундош товуши ҳосил бўлади.

В товуши сирғалувчи, лаб — тиш ундош товушидир. Артикуляцияси худди **ф** ундош товуши каби бўлиб, фақат шовқин билан ҳосил бўлади, яъни овоз пайчалари жипслашиб титрайди ва ҳаво оқими кучсиз бўлади.

Б, П товушлари талаффуз этилганда артикуляцион органлар қуйидаги ҳолатда бўлади.

П товуши — жарангсиз, лаб ундош товушидир. Талаффуз вақтида лаблар жипслашиб, тил учи пастки милк атрофида эркин ҳолатда бўлади. Қаттиқ танглай билан тил оралиғи очиқ бўлади. Юмшоқ танглай кўтарилган, овоз пайчалари эса очиқ бўлиб, товуш ҳосил бўлишида иштирок этмайди. Ҳаво оқими лабларни «ёриб» ташқарига чиқади ва шовқинли жарангсиз **п** ундош товушини ҳосил қилади.

Б товуши жарангли, лаб ундош товушидир. Артикуляцион ҳолат худди **п** товуши талаффузидек бўлиб, фақат овоз пайчалари жипслашади ва ҳаво оқими кучсиз бўлади.

Д, Т товушлари талаффуз этилганда артикуляцион органлар қуйидаги ҳолатда бўлади.

Т товуши портловчи, жарангсиз; тил олди ундош

товушидир. Талаффуз вақтида лаблар т товушдан сўнг келадиган унли товушнинг (масалан, та-то-ту...) ҳолатини олади, тил учи юқори тишларнинг орқа томонига каттиқ тегиб туради. Тил ўрта қисмидан бошлаб орқа томон пастлаб бориб ёй ҳосил қилади. Қаттиқ танглай билан тил сатҳи ораси торайиб тилнинг бўйи қисқаради. Юмшоқ танглай кутарилади, овоз пайчалари очиқ бўлиб, товуш ҳосил бўлишида иштирок этмайди. Ҳаво оқими зарб билан тил учини тиш ва милкдан ажратиб «ёриб» чиқади ва шовқин ҳосил қилади.

Д товуши портловчи жарангли, тил олди ундош товушдир. Талаффуз вақтида артикуляцион органлар т товуши талаффузи пайтидагидек ҳолатда бўлади, овоз пайчалари жипслашади.

Жарангли ва жарангсиз жуфт ундошларни талаффуз этишида учрайдиган жаранглаш нуқсонлари

Жуфт ундошларга қуйидаги товушлар киради:

б д г в з ж
п т к ф с ш

Талаффузда учрайдиган жаранглаш нуқсонлари уч турга бўлинади:

1. Жарангли ундошлар нутқда мутлақо бўлмайди.

2. Жарангли ундошлар жуфт жарангсиз ундошлар билан алмашинади (*бола-пола, дада-тата*).

3. Жаранглаш тўла бўлмаслиги мумкин. Шу билан бирга жарангсиз товушлар ҳам етарли даражада бўлмаслиги ёки жарангли товушлар билан алмашилиши мумкин. (*пайпоқ-байбоқ, калит-галид*).

Жарангли товушларни ҳосил қилиш

Жарангли товушлар талаффузида учрайдиган нуқсонларни бартараф қилишда аввало боланинг эшитиш, кўриш ва сезиш қобилиятига алоҳида эътибор бериш лозим.

Жарангли ундош товушларни ҳосил қилишда аввало сирғалувчи (*в, з, ж*) товушлар, кейин эса портловчи (*б, д, г*) товушлар устида иш олиб борилади.

В товушини ҳосил қилишда қуйидаги усуллар қўлланилади:

1-усул. Логопед ойна олдида болага ф товушини

талаффуз эттириб, овоз қўшишни таклиф этади (овоз қўшилишини билиш учун қўлни ҳиқилдоққа босиб куриш керак).

2- усул. Логопед болага *у* товушини талаффуз қилишни таклиф этади ва айни вақтда боланинг пастки лабини бармоқлар ёрдамида олдинга юқори тишлари томон кўтаради. Шунда *в* товуши аниқ талаффуз этилади, сунгра *в* товуши бўғин, шеър, ҳикояларни айттириш билан мустаҳкамланади. Кейин эса *в* нинг жуфт товуши (*ф*) билан дифференциацияланади.

Б товушини ҳосил қилишда қўйидаги усуллардан фойдаланилади.

1- усул. Логопед ойна олдида ўтирган болага *п* товушини овоз қўшиб талаффуз этишни таклиф этади (овоз қўшилишини билиш учун қўлни ҳиқилдоққа босиб керак).

2- усул. Логопед болага *в* товушини чўзиброқ талаффуз этишни таклиф этади ва шу пайтда бармоқлари билан боланинг пастки лабини енгил ва тез-тез ҳаракат қилдириб юқорига ва пастга қимирлатади. Лабнинг жипслашиб ажралиши натижасида *б* товуши ҳосил бўлади.

Шундан кейин бўғинлар, сўзлар, гаплар, шеърлар, ҳикояларни айттириш билан *б* товушини аниқ талаффуз этиш мустаҳкамланади. Кейин *б* нинг жуфт товуши (*п*) билан дифференциацияланади.

Д товушини ҳосил қилишда қўйидаги усуллар қўлланилади.

1- усул. Логопед ойна олдида ўтирган болага *т* товушини овоз қўшиб талаффуз этишни таклиф қилади. (Буни текшириш учун қўлни ҳиқилдоққа босиб кўриш керак).

2- усул. Логопед болага *ба—ба—ба—ба* бўғинини, кейин эса *да—да—да* бўғинини ёки алмаштириб *ба—да—ба—да—ба—да* бўғинини талаффуз қилишни таклиф этади.

3- усул. Логопед ойна олдида ўтирган болага *ба—ба—ба* бўғинини тилни олдинга чиқариб талаффуз этишни таклиф қилади. Натижада *д* товуши ҳосил бўлади. Тиш ора ҳолатда *д* товуши талаффуз этилганда, логопед бармоқлари билан боланинг лабларини юқорига ва пастга тортиб туради ва тишлар очилганда *д* товуши аниқ эшитилади. *Д* товуши бўғинларни, сўзларни айттириб мустаҳкамлангандан кейин

Болага тил учини юкори тиш альвеолаларига теккизиб *д* товушини айтиш таклиф қилинади. *Д* товуши шу ҳолатда аниқ талаффуз этилгандан сунг уни бўғинлар, сўзлар, гаплар, шеърлар, ҳикояларни айттириш билан мустақкамлаб борилади ва *д* нинг жуфт товуши (*т*) билан дифференциацияланади.

В, б, д товушлари талаффузини автоматлаштиришга оид машқлар

В товушли бўғинларни, сўзларни аниқ талаффуз этинг.

ва—ва—ва—ваза
во—во—во—вой
ву—ву—ву—вужуд

ав—ав—ав—нав
ов—ов—ов—олов
ув—ув—ув—қув

вагон	ваъда	вергул
варақ	ванна	вилка
гавда	вазифа	вилоят
гавҳар	вазелин	велосипед
гувоҳ	даво	довон
ёввойи	давр	довучча
овоз	давлат	жавон
овора	Даврон	ковак
овчи	равон	новда
овқат	савол	новот
ов	косов	лов-лов
нав	куёв	олов
нов	сайлов	палов

Қуйидаги ибораларни ўқинг.

Ўқувчилар ёзувчилар билан учрашишди.

Даврон беш баҳо билан ўқишга ваъда берди.

Вазага чиройли гуллар солинган.

Автобус вокзалга келиб тўхтади.

Ибораларни қуйидаги намунага қараб ўзгартиринг.

Мен космонавт бўламан.

Сен космонавт бўласан.

У космонавт бўлади.

Биз космонавт бўламиз.

Сиз космонавт бўласиз.

Улар космонавт бўладилар.

Мен аъло ўқишга ваъда бердим.

Мен ҳовуздан сув олдим.

Мен Москвани вертолётда томоша қилдим.

Мен Василага совға олдим.

Қуйидаги саволларга тулиқ жавоб беринг.

- Қайси транспортларнинг номида *в* товуши бор?
Қайси дарахтларнинг номида *в* товуши бор?
Қайси уй жиҳозларининг номида *в* товуши бор?
Қайси ҳайвонларнинг номида *в* товуши бор?
Қайси сабзавотларнинг номида *в* товуши бор?
Қайси гулларнинг номида *в* товуши бор?
Қайси идишларнинг номида *в* товуши бор?
Қайси касбларнинг номида *в* товуши бор?
Қайси исмларнинг номида *в* товуши бор?
Қайси кийимларнинг номида *в* товуши бор?
Қайси паррандаларнинг номида *в* товуши бор?

Тегишириш учун сўзлар: автобус, трамвай, вертолёт, велосипед, товуқ, тоvus, новвой, врач, ўқитувчи, учувчи, Даврон, Володя, Васи́ла, ваза, вилка, овчи, сават, Шавкат, Мавлуда, Мавлон, қовун, лавлаг, Вазира, Аваз, саъва, тарвуз, сервант, диван, ошқовоқ, ловия.

Мақоллар

Аввал ўйла — кейин сўйла.
Сувсиз ҳаёт бўлмас.
Вақтинг кетди — бахтинг кетди.
Водий суви кечиксиз бўлмас.

Топишмоқлар

Ёруғи бор, доvруғи бор, Сувга тушса мингта.
Ўзи йўқ, овози бор. Сувдан чиқса битта.

Момақалди роқ.

Отнинг думи.

Тез айтишлар

Човли — симдан
Човгум — мисдан.
Овлоқда овчи овин овлар.
Сотволди босволдини сотволдими?
Сотволди босволдини босволдими?

Б товуши талаффузини
автоматлаштиришга оид машқлар

Б товушли бўғинларни, сузларни аниқ талаффуз этинг.

ба—ба—ба—бало
бо—бо—бо—бобо

бу—бу—бу—булбул
бў—бў—бў—бўйра

Бадан	байрам	бедана	сабзи
балиқ	байроқ	беланчак	сабоқ
баланд	барно	белбоғ	табель
балчиқ	бодом	думба	табиат
билак	бозор	думбул	қассоб
билим	бодринг	духоба	ғазаб
касб	табиб	душанба	ғариб
китоб	талаб	хуноб	Ҳабиб
мактаб	сабаб	қалб	ҳисоб

Қуйидаги ибораларни ўқинг.

Бу — бино.

Бу — бола.

Бу — мактаб.

Бу — Наби.

Бу — бозор.

Бу — болта.

Болалар қорбобо ясашди.

Якшанба куни бозорга бордик.

Болалар бинафша терди.

Бувим билан бобом Бухорода туради.

Ибораларни қуйидаги намунага қараб ўзгартиринг.

Мен боғбон бўламан.

Биз боғбон бўламиз.

Сен боғбон бўласан.

Сиз боғбон бўласиз.

У боғбон бўлади.

Улар боғбон бўладилар.

Мен бувимга ёрдам бераман.

Мен китобни ўқиб бераман.

Мен Баҳодирга коньки олиб бердим.

Қуйидаги саволларга тўлиқ жавоб беринг.

Қайси транспортларнинг номида б товуши бор?

Қайси дарахтларнинг номида б товуши бор?

Қайси уй жиҳозларининг номида б товуши бор?

Қайси ҳайвонларнинг номида б товуши бор?

Қайси сабзавотларнинг номида б товуши бор?

Қайси гулларнинг номида б товуши бор?

Қайси идишларнинг номида б товуши бор?

Қайси касбларнинг номида б товуши бор?

Қайси кийимларнинг номида б товуши бор?

Қайси паррандаларнинг номида б товуши бор?

Қайси исмларнинг номида б товуши бор?

Текшириш учун сўзлар: Барно, Матлуба, Баҳодир, Наби, Иқбол, бедана, беланчак, сабзи, табиб, қассоб, бури, беҳи, йўлбарс, белбоғ, бухгалтер, гулбеор, бўтакўз, автобус.

Мақоллар

Баҳилнинг боғи кўкармас.
Баҳорги ҳаракат — кузги баракат.
Бекорчидан ҳамма безор.
Бўлинганни бўри ер.

Топишмоқлар

Болта урдим, Бадахшон
кетди.

Милтиқ.

Беш оға-ини қўраси бир
хонаси бошқа.

Қўлқоп.

Оппоқ бўлиб, қор эмас,
Суяқ бўлиб, сув эмас.
Ширин бўлиб, қанд эмас,
Қани, топинг бу нима?

Сут.

Тез айтишлар

Беш мис баркаш, беш мис баркашнинг
Ичида беш минг беш мис баркаш.
Туруп тутни туртиб турибдими?
Тут турупни туртиб турибдими?

Д товуши талаффузини
автоматлаштиришга оид машқлар

Д товушли бўғинларни, сўзларни аниқ талаффуз этинг.

да—да—да—дала ду—ду—ду—дунё дў—дў—дў—дўл
до—до—до—дол ди—ди—ди—дил

давр	данак	девор	дил
даво	дарс	денгиз	Дилбар
дада	дарча	дераза	модда
дори	адаш	деҳқон	михдон
доска	адабиёт	ёрдам	мудир
доҳий	Адҳам	радио	муддат

жилд	мард	озод
жиҳад	мақсад	пайванд
ижод	Мурод	паризод

Қуйидаги намунага қараб ибораларни ўзгартиринг.

Мен дафтар олдим.
Сен дафтар олдинг.
У дафтар олди.

Биз дафтар олдик.
Сиз дафтар олдингиз.
Улар дафтар олдилар.

Мен дарахт экдим.

Мен галстугимни дазмолладим.

Мен заводга экскурсияга бордим.

Мен Йўлдош билан «Динамо» стадионига бордим.

Қуйидаги саволларга тўлиқ жавоб беринг.

Қайси транспортнинг номида *д* товуши бор?

Қайси дарахтларнинг номида *д* товуши бор?

Қайси уй жиҳозларининг номида *д* товуши бор?

Қайси ҳайвонларнинг номида *д* товуши бор?

Қайси сабзавотларнинг номида *д* товуши бор?

Қайси гулларнинг номида *д* товуши бор?

Қайси идишларнинг номида *д* товуши бор?

Қайси исмларнинг номида *д* товуши бор?

Қайси касбларнинг номида *д* товуши бор?

Қайси кийимларнинг номида *д* товуши бор?

Қайси паррандаларнинг номида *д* товуши бор?

Текшириш учун сўзлар: ўрдак, қалдирғоч, помидор, диван, доска, велосипед, пароход, теплоход, поезд, Мовлуда, Мовжуда, дўлана, Даврон, Дилшод, Мурод, Мақсуд, Одил, доктор, михдон, мудар, деҳқон.

Мақоллар

Дарахт бир жойда кўкаради.

Дастурхонга боққан — дўст эмас.

Дона — дурдан аъло.

Дўст — дўстини кулфатда синар.

Дуо олган омондир,

Қарғиш олган ёмондир.

Топишмоқлар

Тўлқини зўр, денгиз эмас,

Томири кўп дарахт эмас.

Радио.

Кўкда у танҳо мезбон,

Кутар доимо меҳмон.

Ярақлайди зулматда,

Кундуз улар роҳатда.

Суҳбати ширин дўстим

Тургани билим дўстим.

Китоб

Тез айтишлар

Чамамда, чаманда

Чирманда чалдим.

Ой.

Садир сададаги
 Сариқ саъвани
 Саватга солди.
 Олим Олимадан олма олдими?
 Олима Олимдан олма олдими?
 Йўлда Йўлдошга йўлбарс йўлиқди.

В—Ф товушларини
 дифференциациялаш

Қуйидаги сўзларни аниқ талаффуз этинг.

важ—фалаж	видо—фидо
васл—фасл	вазият—фазилат
ваҳм—фаҳм	вақт—факт
ваза—фаза	варрак—фалак

Нуқталар ўрнига тегишли ҳарфларни қўйиб ибораларни ўқинг.

...агон	...ронт	жа...об
...азелин	...утбол	о...оз
...исол	...асл	да...тар
...одий	...ерма	на...ас
...оҳоб	...абрика	о...тоб

Қуйидаги намунага қараб ибораларни ўзгартиринг.

Мен баҳор фаслини севаман.	Биз баҳор фаслини сева-мнз.
Сен баҳор фаслини сева-сан.	Сиз баҳор фаслини сева-сиз.
У баҳор фаслини севади.	Улар баҳор фаслини сева-дилар.

Мен бинафша гулни Равшанга кўрсатдим.
 Мен сув бўйида Юсуфни кўрдим.
 Мен ҳовлига шафтоли кўчати ўтқиздим.

Қуйидаги саволларга тўлиқ жавоб беринг.

Вазага нима солинди?

Қўлга нима суради?

Боғда нима пишибди?

Ўқувчилар қаерга бордилар?

Қайси симларда *в*, *ф* товушлари бор?

Текшириш учун сўзлар: мева, вазелин, шафтоли,

фабрикага, Васи́ла, Фоти́ма, Мавжу́да, Зулфи́я, Дил-фуза, Гавҳар, Вази́ра, Воҳи́д, Фаёз, Фаттоҳ, Жавлон.

Нуқталар ўрнига керакли ҳарфларни қўйиб ўқинг.
Вазиранинг эсдалик да...тари бор.
Бир йилда тўрт ...асл бор.
Гулларни ўқувчилар пар...ариш қиладилар.
Аълочи ўқувчилар муко...отланди.
Ўқу...чилар тана...усга чиқдилар.
Ҳай...онот боғида то...ус бор.

Мақоллар

Фарзанд—жонга пайванд
Нодон дўст — жафо.
Чин дўст — вафо.

Топишмоқлар

Устунни йўқ, томи йўқ,
Уйдан сира ками йўқ.
Ўқув қуроли ҳар хил,
Унда турар дўст — аҳил

Портфель.

Тез айтишлар

Фотима фалсафадан сўзласа, Фариди сафсата со-тади.

Б—п товушларини дифференциациялаш

Қуйидаги сўзларни ўқинг.

банд—панд	боя—поя	бақир—пақир
барг—парк	боб—поп	байроқ—пайпоқ
байт—пайт	бола—пола	бахмал—пахмол
бой—пой	бари—пари	бодом—погом
	барча—парча	бочка—почка
		боғбон—полвон

Нуқталар ўрнига тегишли ҳарфларни қўйиб ўқинг.

...аҳор	...арвоз	лам...очка
...алиқ	...ечак	гул...еор
...озор	...иёз	де...утат
...илак	...илла	и...ак

Қуйидаги намунага қараб ибораларни ўзгартиринг.

Мен топишмоқнинг жавобини топдим.
Сен топишмоқнинг жавобини топдинг.
У топишмоқнинг жавобини топди.

Биз топишмоқнинг жавобини топдик.
Сиз топишмоқнинг жавобини топдингиз.
Улар топишмоқнинг жавобини топдилар.

Мен пионер бўламан.
Мен ботаникадан беш баҳо олдим.
Мен дараза пардаларини ювдим.
Мен Баҳром билан паркка бордим.
Нуқталар ўрнига керакли ҳарфларни қўйиб ўқинг.

Опам янги кито... олиб берди.
Анжирнинг я...роғи катта бўлади.
Тўкилган ...ахталарни болалар тердилар.
Бу йил пахта ҳосили тўл... бўлади.
Пўлат ...ионер ва аълочи бола.
...оезд манзилга келиб тўхтади.
Макта... ҳовлиси су...урилди.
...ионерлар клубга йиғилдилар.

Нуқталар ўрнига тегишли сўзларни қўйиб ўқинг.
... қўйларни пойлаб ётарди.
... қор ҳамма ёқни қоплаган.
... осмонда учяпти.
... бувиси ҳозир пенсионер.
Биз— сентябрь ва октябрь ойларида ... терамиз.
Менинг ... кутубхонада ишлайди.
Осмонда бир ... булут йўқ.
Текшириш учун сўзлар: каптар, пахта, опа, парча,
оппоқ, Матлуба, Олапар, опам.

Мақоллар

Гап билгунча иш бил.
Аллоп, аллопнинг иши қаллоп.
Адашган қайтиб йўлини топса, айб эмас.
Бош омон бўлса, дўппи топилар.

Топишмоқлар

Дарсда бизга даркор ҳар Кечаси офтобдек,
чоқ, Қундузи коптокдек.
Юзи қора, сўзи оппоқ, *Лампочка.*
Доска.

Паловга босса бўлар,
Подволга осса бўлар.

Беҳи.

Тез айтишлар

Тошпўлат патнисда патир билан парварда келтир-
дими?

Эшпўлат патнисда патир билан парварда келтир-
дими?

Д—т товушларини дифференциациялаш

Қуйидаги сўзларни аниқ талаффуз этинг.

дим—тим	донг—тонг	дилим—тилим
дин—тин	давон—тавон	дилсиз—тилсиз
душ—туш	даранг—таранг	дала—тала
док—ток	адо—ато	димоғ—тумоқ
адам—отам	озод—азот	қад—қат
адир—атир		
бод—бот		

Нуқталар ўрнига тегишли ҳарфларни қўйиб ўқинг.

...аста	...евор	рўзно...а
...асма	...акси	пах...а
...ушанба	...аом	ўр...ак
...ошбақа	...оска	жий...а
...остон	...утор	Йўл...ош
...овус	...арих	ҳайвоно...

Ибораларни қуйидаги намунага қараб ўзгартиринг.

Мен Тошкентга поездда келдим.

Сен Тошкентга поездда келдинг.

У Тошкентга поездда келди.

Биз Тошкентга поездда келдик.

Сиз Тошкентга поездда келдингиз.

Улар Тошкентга поездда келдилар.

Мен дарсни пухта тайёрлайман.

Мен эрталаб соат олтида турдим.

Мен далага пахта теримига чиқдим.

Мен Тошкент метросига тушдим.

Мен Даврон билан Фарҳодникига бордим.

Мен ҳайвонот боғига бордим.

Нуқталар ўрнига тегишли ҳарфларни қўйиб ўқинг.

Турсуной ...алада капалак тутди.

Сул...он, Со...иқ — иккиси дўс... .

Сай...а столдан с...акан олди.

Кунлар қаттиқ иси...и.
Ме...ро ер ости темир йўлидир.
Мактабимизда ...еворий газета чиқади.

Нуқталар ўрнига тегишли сўзларни қўйиб ибораларни ўқинг.

... учиб кетди.
Юлдуз ... тозалади.
... турли газламалар тўқилади.
Тошкент ... шаҳри.
... пахта тозаланади.
Кутубхонада ... жуда кўп.

Текшириш учун сўзлар: Қалдирғоч, тишини, дўстлик, заводда, пахтадан, китоб, комбинатда.

Мақоллар

Дўст — дўстнинг таянчи.
Етти ўлчаб, бир кес.
Табассум тошни эритади.
Той минган, от ҳам минади.

Топишмоқлар

Тунда ёнар сонсиз чўғ,
Кундуз изласанг ҳам йўқ
Юлдузлар.

Товушларни тинглайди,
Ўз жойидан жилмайди.
Боқмасангиз кўзгуга
У сизга кўринмайди.

Қулоқ.

Тез айтишлар

Мамадали, Асадали, Асқарали боқди асалари,
тўлагани асал бари.

Металлчи Мутал металдан детал ясади.

Айланмас тил, титрайди дил.

Тубсиз денгиз дедингизми, денгиз тенгсиз дедингизми?

В, б, д, т, товушларини шеър ва ҳикоялар орқали автоматлаштириш ва дифференциациялаш

Бир саъва

Оқ кўлча

Худди заҳар ютгандай,
Африкалик тутқундай,
Бир саъва сим қафасда,
Хурсинар ҳар нафасда;
Юрагим тошиб кетди,
Ғазабим ошиб кетди,
Қўйиб юборингиз тез,
Эркинлик кези бу кез.

Менинг опам пазанда,
Туриб эрта азонда.
Онамга ёрдам берар,
Кўпчитиб ҳамир қорар.
Тандирга ўтин қалаб,
Ҳамир узиб, нон ясаб —
Ёпиб берар оқ кўлча,
Мен ўқишга кетгунча.

Бобо Жапаров.

Бўталоғим

Дедим мен бўталоққа:
— Нега маъраб бўзлай-
сан?
Чопиб у ёқ-бу ёққа
Айт, нимани излайсан?

Бўталоқжон, илтимос
Бўлма бунча бетоқат,
Агар қорнинг бўлса оч
Топиб берайин овқат.

Бўталоқжон, бўталоқ
Маърайсан бунча бежо?
Найзасини қаттиқроқ
Санчдими қумурсқа ё?

Ю. Тувим.

Сабзавот

Хола уйга олиб келди бозордан:

карам,

сабзи,

картошка,

лавлаги,

Нўхат,

Петрушка

қайси бири тотли?

Сабзавотлар баҳс очдилар столда,

Инсон учун қайси яхши ва фойда?

Карамми?

Сабзими?

Картошками?

Лавлагими?

Нўхатми?

Петрушками?

Қайси бири тотли?

Шу чоқ хола пичоғини хўп қайраб,
Сабзавотни кеса кетди майдалаб:

Қарамни,

Сабзини,

Картошкани,

Лавлагини,

Нухатни,

Петрушкани

Қайси бири тотли?

Қопқоқ ёпиқ қозон роға қайнади
Қайнаб-қайнаб маза чиқди баридан:

Қарамдан,

Сабзидан,

Картошкадан

Лавлагидан,

Нухатдан,

Петрушкадан

Сабзавотнинг шўрваси ҳам

Булар экан лаззатли!

Дилбар

Дилбарни ҳовлига сув сепатганини кўриб онаси
қувониб кетди:

— Яша меҳрибон қизим! Ишимни енгиллаштир-
динг. Мен энди овқат пиширай,— деди.

Дилбар ҳовлига сув сепиб бўлиб, онасидан сўради.

— Ойижон, супурги қани?

— Тол тагида турибди.

Ҳовлини супуриб бўлганингдан кейин супургини
офтобга ташлаб қўйма, қуриб қолади, супурганингда
еса синиб кетади,— деди онаси.

Дилбар ўз ичида: «Ойим жуда ақлли-да, ҳамма
нарсани билади», деб ўйлади ва онасига ўхшагиси
келиб кетди.

Ҳайитбой Эргашев
Алифбени энди мен ҳеч қийналмай ўқийман.

А, а, а — Али айтди Аббоса,
 Б, б, б, — Ботир борди беҳига.
 В, в, в, — Вали чиқиб вагонга,
 Г, г, г, — Гапирди Гуландомга,
 Д, д, д, — Дўст далага сепди
 дон,
 Е, е, е, — Етиб егин каптаржон,
 Ё, ё, ё, — Ёрқин томон ёлғиз
 бор.
 Ж, ж, ж, — Жип-жип, жўжа
 жонивор,
 З, з, з, — Зийраккина Зағчахон,
 И, и, и, — Иккиси илдам, илдам,
 Й, й, й, — Йўлдош йўртиб ке-
 тишди.
 К, к, к, — Ку—ку, ку—ку куй-
 лашди,
 Л, л, л, — Лайлак келди лўкил-
 лаб,
 М, м, м, — Маймун келди мун-
 килаб,
 Н, н, н, — Нон олишди новвой-
 дан,
 О, о, о, — Ош олишди ошпаз-
 дан.
 П, п, п, — Пулга печенье Поп-
 дан,

Р, р, р, — Редискани Риштон-
 дан,
 С, с, с, — Сабзи сўраб Сабодан,
 Т, т, т, — Турп топишди Турди-
 дан.
 У, у, у, — Умридан ун ундириб,
 Ф, ф, ф, — Фотимани қидириб,
 Х, ҳ, ҳ, — Ҳасан, Ҳусан чопи-
 шиб,
 Ц, ц, ц, — Циркдан Цойни то-
 пишиб,
 Ч, ч, ч, — Чори билан ичар чой,
 Ш, ш, ш, — Шакар қўшиб Шо-
 дивой.
 ъ — Айириб айт аълони,
 ь — Юмшатиб ёз циркулни,
 Э, э, — Эргаш этсин Эгамга
 Ю, ю, ю, — Юсуф ювди юлдуз-
 ни,
 Я, я, я — Яйраб яшнатди куз-
 ни.
 Ў, ў, ў, — Ўтирдияр ўтлоққа
 Қ, қ, қ, — Қўзи қочди қумлоқ-
 қа
 Ғ, ғ, ғ, — Ғози, Ғойиб, Ғозини,
 Ҳ, ҳ, ҳ, — Ҳайда ҳайвонот боққа
 Ҳа, ҳа, ҳа, — Шундай деб алиф-
 бени,
 Али айтди Аббосга.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Нутқ органилари	4
Артикуляцион аппаратни текшириш	7

Биринчи қисм

Товушлар талаффузини текшириш	10
Сирғалувчи ва шовқинли (с, з, ц, ш, ж, ч) товушларни тўғри талаффуз этишга ўргатиш методикаси	10

Иккинчи қисм

Л, Р. сонор товушларини тўғри талаффуз этишга ўргатиш методикаси	37
---	----

Учинчи қисм

К, Г, Х, (Қ, Ҳ, Ғ) товушларини тўғри талаффуз этишга ўргатиш методикаси	49
--	----

Тўртинчи қисм

Жарангли ва жарангсиз ундош товушлар	71
Илова	87

РИСҚИНИСО ШОМАҲМУДОВА, ЛОЛА МУМИНОВА

Боғча ва кичик мактаб ёшидаги болалар нутқидаги
нуқсонларни бартараф этиш

Тарбиячилар учун методик қўлланма

Тошкент «Ўқитувчи» 1993

Мухаррир Б. Қодиров

Техник муҳаррир Д. Габдрахмонова

Бадий муҳаррир Нурманов Э.

Мусаҳҳиҳ Э. Ғуломова

ИБ 6146

Теришга берилди 18.01.93. Босишга рухсат этилди 5.10.93. Формати 84×108/32. Тип қоғози. Литературная гарнитураси. Кегль 10 шпонсиз. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. л. 4.62. Шартли кр-отт. 4.83. Нашр л. 4.58. Нусха 10000. Буюртма 38.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент—129. Навоий кўчаси, 30. Шартнома 12—218—92.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Янгийўл ш. Самарқанд кўчаси, 44. 1993.